Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың иниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 87 (15061) ◆ 1993 чылдың май 13, чеҥ.ерг ◆ Солунга ат салган шагы 20.15 Салар ертээ 4 рубль.

Хүндүлүг номчукчулар!

«Шынның» чагыдылгазын июнь 20-ге чедир узаткан. Солунну чогуур үеэзинде чагыдып алырынче далажыңар!

Тыва Республиканың Чазаанда

ПРОГРАММАНЫ АЖЫЛДАП КЫЛЫР

Улус ажыл-агыйының энергия-биле хандырылгазын хөгжүдүрүнүн күрүне программазында Тывага электри дамчыдылгазының шугумнарын болгаш подстанцияларны тудары өрдүүнген. Ол айтырыг талазы-биле «Республикага биче ГЭС-тер тударының программазын ажылдап кылыр дугайында» 156 дугаарлыг тускай доктаалды Тыва Республиканың Чазаа апрель 27-де хүлээп алган.

Амыы үеде Красноярскының энергия системазындан республиканың улус ажыл-агыйының хөй-хөй объектилери, ооң иштинде 1000 ажыг малчыннар турлаглары электри энергиязын ап турар. А чамдык районнарга болгаш чурттакчылыг черлерге чоокку оң чылдарда электри шугумнарын шөөри берге-даа, аная чарыгдал улут-даа болганындан ындыг районнарга швейцар фирмаларының дузазы-биле биче ГЭС-тер тударының ажыктының республиканың Экономика министерствозу сүмелеп киирген, Республиканың ол саналын Россия Федерациязының Чазаа база деткээн. Ынчангаш Тоора-Хемге, Кызыл-Хаяга биче ГЭС-тер тударын болгаш Балыктыг-Хем, Алаш хемнерге ындыг электри станцияларын тудуп болурунуң техника-экономиктиг үндезиннерин ажылдап кылыр дугайын ол-ла доктаалда айтып турар.

Республикага биче ГЭС-тер тударының программазын ажылдап кылырының ажылчын бөлүүн тургускан. 1993 чылдың декабрь 1-ге чедир программаның телевилелин Тыва Республиканың Чазаанга киирип кээрин ажылчын бөлүкке дааскан.

Ол ышкаш, биче ГЭС-тер тударын акшаландырарын ТР-ниң Чазааның чанында Капитал тудуг эргелелинге ол-ла доктаал-биле дааскан.

Чаа темага интервью

БИЧЕ ГЭС-ТЕР ТЫВАГА ТУТТУНАР

Суг күжү-биле ажылдаар биче электри станцияларын Тываның девискээринге тудар дугайында айтырыг тургустунгандан бээр ындыг-ла үр болбаан. Ону шиитпирлээри-биле Тываның Президентизи Ш. Д. Ооржак баштаан Тываның делегациязы Швейцарияга-даа барып чораан. Айтырыг бөлүр-чогуурду-биле шиитпирлеттинип-ле турар. Ол талазы-биле Швейцарияга барып чорааннарын бирээзи — Тываның электри четкилериниң директору Ю. И. Сурков-биле ужурашкаш, чамдык айтырыгларга харыылап бээрин дилээн мен.

— Чораан черицер — Швейцария дугайында каш сөстен чугаалаптыңарам, Юрий Иванович.

— Европа диптиң эң төвүнде турар бо чурт Европада сайзыраңгай чурттарның бирээзи-дир. Чоннуң чурттап турары-даа магалыг-дыр, ажылдаары-даа тергиин-дир. Аңаа бадыткал кылдыр чаңгыс чижек. Бир фермериң аалынга чордувус. Аалдың эзлери ийи оолдары-биле —4 кижи ажылдап турар болду. Олар 43 гектар черинге 150 баш мыйыстыг бода малды тудуп турар, оларның 50-и—саар инектер. 1 инектен ортумак саалда 6600 литр, а чылда 330 тонна сүттү саап турар. Ол-ла шөлдүн 4 гектарынга картошка олуртур болгаш ооң ажаан алганы 130-150 тонна картошканы садар, чылдың-на 40 тонна эштги күрүнеге дужаар. Ол-ла шөлге тараан тараадан гектардан-на 65 центнер дүжүттү алыр болгаш ооң чамдыызын мал чеминге хереглээр, а 60 тонна тарааны садарлар. 4-ле фермер мынча хөй ажылды кылып, бүгү күүлге четтирип турарын шуут магадаан бис.

— Тывага биче ГЭС-тер тударының дугайында бодал кажан тургустунуп келгени ол ирги?

— Ындыг бодал 3 чыл мурнунда тургустунуп келгей үеве болгай. Биче ГЭС-терни Тывага тударының талазы-биле айтырыгны чугаалажып көөрү-биле Красноярскиниң «Гидропроект» институдунга чагыгны 2,5 чыл бурунгаар киргген бис. Ол институт чагыгны күүседип, суг күжү-биле ажылдаар биче станциялар тудуп болур 30 хире черлерни айтып берген. Олардан эң-не таарымчалыг деп санап турарывыс 3 черни шилип алган бис. Ынчангаш төлевилелсмета документилерин кылыры-биле чагыгны киирдивис. Ол дээрге, Тоора-Хемге, Мөнгүн-Тайганын Кызыл-Хаяга болгаш Кунгуртугнуң Балыктыг-Хемге туттунар биче ГЭС-тер-дир.

1991 чылдың төнчүзүнде Тыванын Президентизи Ш. Д. Ооржак Швейцарияга чоруп чораан үеэзинде элээн каш биче ГЭС-терге барып, оларны сонуургаан. Ооң соонда «Промос» фирманын болгаш «Фрибург» энергетика бүдүүлгезинин төлээлери-биле чугааны кылып, Тывага келир үеде туттунар биче ГЭС-тернi тудар черлер-биле танышып кээриге оларны чалаан. Ынчангаш олар 1992 чылдың июль айда Тывага кээп, биче ГЭС-терни тудар ужурлуг черлерни көрүп, ол талазы-биле ажылдарны кылгаш, сүмелерни бергеш, Тыванын Президентизин болгаш мени ол төлевилелдер-биле Швейцарияга танышын кээрин чалаан чүве. Бо чылдың апрель 5-тен 10-га чедир Президентивис-биле ол чуртка чораанывыс ол.

— Республикага баштай-ла каяа ол биче ГЭС-терни тудуп эгелээр ирги?

— Красноярскиниң энергосистемазындан чырык албайн турар черлериске баштай-ла оларны туттуруп эгелээр бис. Ындыг черлерге Тожу, Мөнгүн-Тайга районнар, Кунгуртуг хамааржыр. Бо ады үнген черлерже электри шугумнарын шөөри хөй чарыгдалды негээр болгаш оларның чамдыктарынга ындыг ажыл шуут болдунмас дээрзин билир болгай силер.

Баштай-ла Тожунуң Тоора-Хемге биче ГЭС-ти тудуп эгелээри көрдүнген үеве. Бо ГЭС-ке плотина (суг моондаа) турбас кылдыр кылыр. Тоора-Хем ГЭС-тиң күжү 2,5 мун киловатт болур. Ооң тудуун Тоора-Хемден 36 км черге эгелээр. Ол ГЭС 8,5 миллион киловатт-шак электри энергиязын бээр болгаш Тоора-Хемнин, Ырбанның дизелдир электри станцияларын солуур. Суг күжү-биле ажылдаар электри станциялары кыварчаар материалдар хереглевес дээрзи билдингир болгай. Ол биче ГЭС-тер бүрүнү-биле автоматчыткан байдалга ажылдаар. А Тоора-Хемге ГЭС-тиң тудуу чижек-биле алырга, 1994 чылда эгелээр. Ол электри станциязының тудуун Красноярскиниң гидротудугжулары кылыр, а Швейцарияның фирмалары бүрүн дериг-херекселдер-биле хандырар, оларны эптеп тургузар, ниити тудуг талазы-биле хайгааралды боттарының холунга алыр апаар. Бир биче ГЭС-ти ажыглалга кииреринге 2 чыл бичии-ле ажыг хуусаа негеттинер-дир.

— Ол биче электри станцияларын чүге ыаап-ла Швейцарияның фирмаларының дузазы-биле кылыр кылдыр шилип алган ирги?

— Бо биче ГЭС-терни төлевилекчилериниң дериг-херекселдери-биле тудар дээнин чугаалаан болгай мен. Ынчангаш ооң төлевилелин база-ла швейцар фирмалар кылып турарлар. Швейцарияның бо ГЭС-тер тудар фирмалары дээрге, ол талазы-биле делегейде алдаржаан фирмалар болуп турарын маңаа чугаалаары черле артык эвес. Бистиң чугаалажып дугурушканывыс фирма дээрге, бо хүннерде Африкада, Азияда болгаш Мурнуу Америкының Перуда суг күжү-биле ажылдаар биче ГЭС-териң тудуун чорудуп турарын биске чугааладылар. Ындыг ажылдар кылырының эң эки технологиязы оларда бар-дыр. Оларны кылырыга оларның мергежээн база чугаажок болгай. Ынчангаш Швейцарияның фирмалары-биле дугуржулганы кылганывыс ол.

База бир чугаалап каар чүвем—бир-тээ, бо биче ГЭС-тер плотина чокка туттунар чүве болганда, «Тоора-Хемниң болгаш Кунгуртугнуң) экология талазы-биле дыка арыг болуп турары чугаажок. Мооң мурнунда чылдарда Өөктүң суг күжү-биле ажылдаар электри станциязын тударын планнап турганын дыңнаан боор силер. Ол станция плотиналыг кылдынар турган, ынчангаш экология талазы-биле таарымча чок күүлдер тургустунуп келир турганындан ооң ойталаан болгай бис.

— Кадрлар айтырыының талазы-биле үүнү чугаалап болур силер, Юрий Иванович?

— Бүдүүлге тургустунар болганда, аңаа ажылдаар кадрлар херек апаары чугаажок. Ынчангаш ол талазы-биле база ажылдар кылдынып турар. Бир-тээ, Швейцарияның ол биче ГЭС-тери колдуундала бүрүн автоматчыткан байдал-биле ажылдаар болганда, аңаа хөй ажылчыннар база негеттинмес дээрзин маңаа чугаалаар ужурлуг бис. Чижээлээрге, Тоора-Хемниң ГЭС-ке үүгле 8 кижи ажылдаар. Олар — боттарывыстың кадрларывыс. Швейцарияже ийи кижини өөренири-биле чорудар бис, ооң дугайын ол чурттың удуртукчулары-биле дугуржуп апкан бис. Ол ышкаш, өске-даа биче ГЭС-терге ажылдаар кадрларны база-ла ынаар өөредип чорудар апаар болгай бис. Ынчангаш чоортула ол талазы-биле боттарывыс мергежилдиг кадрларлыг апаарывыс чугаажок-ла.

— Биче ГЭС-терни тударынга эвээш эвес акша-төгүрик хереглеттинер болгай. Бо айтырыг талазы-биле үүнү чугаалап болур силер?

— Акша-төгерик талазы-биле айтырыг — бо үениң эң берге айтырыгларының бирээзи дээрзин билип турар бис. Бодап-даа көрүңер даан: Үүгле Тоора-Хемниң суг күжү-биле ажылдаар станциязын тударынга 20 миллион ажыг швейцар акша хереглеттинер-дир. А бистиң акшавыс-биле алырга—1 миллиард рубль. Ажыы-биле алыр болза, бо биче ГЭС-терни бистиң чуртувустан кылыр болза, ооң акшазы ооң ыракта хөй болуру чугаажок.

Апрель 15-те Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцин-биле ужурашкаш, Тывага биче ГЭС-тер туттурарының талазы-биле айтырыгны дугурушкан, ону Борис Николаевич деткээн болгаш швейцар франк акшаның чээлизин тускайлап бээрин аазаан. Ынчангаш ол чээли акша бүде бээринге бүүрээр бис. Ол айтырыгны Чазак деңнелинде тургузуп турар болгаш республиканың Президентизинин, Чазааның контролюнда турары чугаажок.

— Ол тудугларның программазын бо чылдың декабрь 1-ге чедир Чазакка киирер силер, ооң соонда ону бадылаар, ооң соонда швейцар фирманың төлээлекчилери кээп көөр дээш-ле хуусаа база узап чоруп бээр болгай. А тудугнуң хуусаазы база узамдыгын туруп бербес ирги бе, Юрий Иванович?

— Эң-не берге айтырыг бо дээрзи билдингир. Бистиң тудугларывыс каш-каш чыл улаштыр хуусаазы узамдыгын туруп бээрин билир бис. Мен бодаарымга, бүгү-ле чүве акшаландырыышкынның үнер дөзүнден хамааржыр апаар. Бир-тээ, Россия Федерациязының Чазаа ол талазы-биле бистиң республикага дузаларын аазаан болганда, ол черле идегелдиг болур дээрзинге бүзүреп турар бис.

— Чаа, солун темага интервью бергенидер дээш улуу-биле четтирдим, Юрий Иванович, күзелиңер бүдер, салган соруңар боттаныр-ла болзунам.

— Четтирдим, «Шынның» номчукчуларынга бистиң бо чугаавысты дамчыдып чедиреринi күзээр-дир мен.

Интервьюну «Шынның» корр. Маадыр-оол КАЛЧАН алган.

Каш хонгаш чагыдылга доостур

КАМЧАТКАДАН ДИЛЕГ

«Шын» солунуң редакциязынга Камчаткада-Петропавловск хоорайдан телеграмма келген. Ында ийи шакта редакторлар-биле чугаалажыры айыткан. Олар маңаа орда, шынап-ла, телефон алгыра берген. Чугаа элээн каш минутаны ээлээн. Соңгу үүкте Петропавловск хоорайдан ДИлег кылып, телефон долган келген кижи ол черде шериг корабльдериниң дериг-херекселдерин кылыр заводта ажылдап турар тыва оол Эдуард Эрес-оолович Куулар болган. Ол мооң мөөнүнде шеригге албан-хүлээлге эрттирип турган-ла, «Шын» солунну чагыдып ап турган. Ам чартык чылда чагыдып алган солунну төне бээрге, улаштыр чагыдып бээрин дилеп турары ол.

Ырак-узак черден ол дыре сагыш аарып, солун дээш кызып турар кижиниң дилээ-биле редакция чыл төнчүзүнге чедир «Шын» солунну чагыдып бээр болган. Эдуард Куулар телефон-биле чугаа, телеграмма дээш солунуң чартык чылда өртээнден хөөнү төлээни билдингир. Ынчалза-даа солун өртээн дарый чорудуптарын ол аазаан.

Кыдат бар чораан, Увс аймактын Улангом хоорайда Кончук-биле Некдэл Очурларның өг-бүлезинге киргеи бис. Олар база «Шын» солунну чагыдып алган, өг ханазында азып алган чораан. Ол ышкаш Кобд аймактың Кобд хоорайда чурттап, ажылдап турар Очур-оол, Сүрүң Эренчиннериниң өг-бүлези «Шын» солунну база чагыдып алган номчуп турар. Даштыкы чуртта тывалар база солун дээш ол хире кызымак болгулаар-дыр. Та хандыг арга-биле чагыдып ап турар үлүс, хирези Кызылда өөренип турар студентлериниң дузазы-ла боор.

Ырак-узак черлерде кижилер солун дээш ол хире кызып турда, Кызыл хоорайда чурттап ажылдап турар чамдык кижилер солуннар чагыдып алырын уттуп алгаш, каш акша тудуп алган солундан садып көрүнерем деп дилеп келгилээр болгай. Солун садар черлерге киргеи солуннарны улус мурнай садып алгаш барганда, куруг калгаш дилеп чоруурлары ол-дур. Чүү хичек боор, 700 рубль дээрге бир шил водка өртээ ышкажыл. Ону чаңгыс катап сээдеңнедир ижип алырының орнунга, солунну чагыдып алгаш, делегейде, чуртта, республикада болуушкуннарны билип ап турарга, ажыктыг, дузалыг болбайн канчаар. Ынчангаш арткан каш хонуктарда неделяда беш катап үнер, телепрограмманы база парлаар ынак солунунарны чагыдып алырынарны утпаңар, номчукчулар.

Саркулов КУУЛАР.

Россияның Күрүне шаңналының лауреады

КАТАПТАТТЫНМАС ДҮРЗҮ-ХЕВИРЛЕР

Делегейде, чуртта ат-алдары алгып, сураг-жаан уран сиилбирлекчилериниң чурту — Көп-Сөөкке ажылым аайы-биле бо-ла чеде бээр мен. Барган саныда-ла даш чонхчуларының мөңгүнден, демир аймаандан, хөмдеп, ыяштан тыва улустуң эдилелдерин, дериг-херекселдерин кылыр ус-дарганнар, шеверлер-биле ужуражып, ажыл-ижин сонуургаарым чанчыл болу берген. Бо удаада оларның бирээзи Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Көгел Мижитеевич Саяяга ужуражыр сорулгалыг бардым. Бо хүндүлээрим кижиге каш удаа ужуражып, чугаалашкан мен, ооң амыдыралының, ажылының, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының хол уг-шиин билир мен.

Ынчалза-даа бо удаада аная ужуражыры, чугаалажыры эргежок чугула болу берген. Эрткен чылдың төнчүзүнде Көгел Мижитеевичке, ооң үш эштери-биле кады Россия Федерациязының Күрүне шаңналын тывыскан. Бо дээрге бедик шаңнал. Ону чедип алыры кончуг берге, орта төлептиг болуру улуг алдар дээрзи кымга-даа билдингир. Күрүнения бедик шаңналын алган чаңгыс чер-чурттуумга, хоочун даш чонар мастерге байыр чедирер, чедишкиннерин, чаагай кадыкшылды күзээр, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын улам ханы билип алыр бодалдыг барганым ол үүве.

Сураглыг даш чонхчузусиилбирлекчи хостуг үезинде холу куруг орар эвес. Бо удаада баарымга, шала дөрелчинней хирээлеп каан улуг эвес чонар-даштан бир-ле диригг амытан дүрүзүн сүүр баштыг кестин-биле сомнай чазап, ханы боданган олур. Ооң хар-назыны дөгүй берген, алдан хар ашкан. Ынчалза-даа карактары көскү, холдары туттунгур, чогаадыкчы турасоруктуг ажылдан орарын дораан-на эскерип, билип кагдым. Хоочун коктуг деп үүве ол-дур ийин.

— Чүүү чоянып олур силер, Көгел Мижитеевич? — деп айтырдым.

— Бир үүве дүрүү-хевири болу бээр ирги бе дээш мукчулуп орарым ол-дур ийин. Шүүттүг ажыл, хөй үе-шак херек, довурак-доозуннуг — деп, ол доочу харыылады.

Шынап-ла, амдыызында ол дугайында дорт харыы бээри берге дээрзи билдингир. Үүге дээрге анаа-ла даштан кандыг-бир диригг амытаның дүрүзүн, овур-хевирин, аажы-чаны амыдыралчы кылдыр диригзиал сиилбирлээри бүдүн чогаал болгай. Ону кылырына ооң мага-бодунун тургузуун сагыш-сеткилин эки билири, ону чеченчиди, тывызыксыг көргүзер уран чогаадыкчы

(Төнчүзү 3-кү арында).

Хүннүң МЕДЭЭЛЕРИ

ЧАШТЫРЫП ЭГЕЛЭЭН

Барыын-Хемчик районнуң ажыл-агыйлары бо чылгы часкы хову ажылдарынга элээн хынамчалыг белеткенген. Рынокту берге үеэзи кижилерни элээн бодаадыра берген деп үүве билдингир-дир. Сөөлгү медээ ёзугаар алырга, районнуң ажыл-агыйларында ажылдап турар 96 суттатчы суттарар шөлдүн 21,6 хуузун азы 1250 га черни суттарып алган. Суттартынган шөлдүн 848 газы хөй чылдыг сиген шөлү. Суттат ажылы «Хемчик», «Барлык», «Алдын-Булак», «Дөң-Терезин», «Хөндеген» кооперативтер каттыжышкынарында элээн шуудай берген.

«Хөндеген» ажыл-агый каттыжышкынында Хензиг-оол Күжүгеттиң удуртканы тараа өстүрер кооперативтиң режигүннериниң 10 суттатчызы 190 га черни суттарган, «Дөң-Терезинде» Артис-оол Ооржактың 12 суттатчызы 260 га черни суттарып, өскелерни мурнап турар.

Районнуң ажыл-агыйларында тараа өстүрер кооперативтер тарааның чаштырылгазынче база киргеи. Никитизи-биле 1072 га черде азы чаштырар шөлдүн 24 хуузунда янзы-бүрү тараа культураларын чаштырып тараан. Тараа чаштырылгазы «Хемчик» ажыл-агыйлар каттыжышкынында элээн шуудай берген. Кош-оол Саяның удуртканы тараа өстүрер кооперативтиң тараажылары сөөлгү үүннерге чедир 712 га черге тараа культураларын чажып тараан.

«Аянгаты» ажыл-агый каттыжышкынының тараажылары 241 га черни чарып, 168 га черге тараа культураларын чашкан, «Барлыктың» тараажылары 670 га, «Алдын-Булактың» хову ажылдыглары 315 га черни илиртеп, тараа чаштырарынга белеткеп алганнар.

Районнуң хову-шөлдеринде арат, тараачын ажыл-агыйлар база часкы чымыштыг ажылче кирипкеи. Бистиң Президентивис Ш. Д. Ооржактың бо чылын бир өг-буле бүрүзү-ле эвээш дизе-ле 300 кг тараалыг болур ужурлуг деп берген даалгазын күүседип кирипкеин ол-дур.

(Бистиң корр.).

СҮТ СААЛДАЗЫ КУДУЛААН

Барыын-Хемчик районнуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң май 7-де берген медээзин ёзугаар алырга, районнуң сүт-бараан фермаларында 583 саар инек бар. Ооң иштинде 324 инекти бо хүннерде саап турар. Хүнде ниити саар инектерден 1458 кг сүттү саап, ооң 1104 кг сүттү күрүнеге дужаап турар. Фермаларның хүнде күрүнеге дужаап турар сүдүн ангы-ангы көргүзерге мындыг: Бижиктиг-Хая — 403 кг, Адыр-Мажалык — 105 кг, Суг-Кажаа — 216 кг, Ыйгылак — 330 кг, а «Дөң-Терезин» ажыл-агый каттыжышкынының Алаак сүт-бараан фермазы чүүле 10 инек саап турар болгаш күрүнеге сүт дужаавайн турар.

Сүт-бараан фермаларында сүт саалдазы ам кышкы үеден кудулап эгелээн. Хүнде бир башка онааштыр 2,5 кг, а бир саар инектен ортумаабиле 4,5 кг сүттү саап турар. Үстүнде сүттүң ниити саалдазы, күрүнеге дужаап турган көргүзүүлери апрель 1-де моон элээн бедик турганын ынчангы медээден көрүп эскердим.

Сүт саалдазының кудулап турар кол чылдаганы — фермаларда саар инектерни чоогуур рационда ёзугаар чемгербейн турарында. Чамдык фермаларда чүүле силос арткан, а өскелериниде куруглаан, инектер колдуунда чер оттап турар. Часкы үеде черден тоттур кайыын оът тып чиир деп. Ынчангаш аш инектер сүт бербейн турар. Ооң аңгыда, фермаларда саанныларның күш-ажылын база четпес организаттаан.

Сүт саалдазын көвүдедир дээш чугаа район чагыргазынга көдээ ажыл-агый эргелелинге эрткен чылдан бээр хөй удаа болган, а түнелги чок. Түннел чок хөй чугаадан түнел ундуруп, сүт саалдазын көвүдедири-биле дээштиг хемчеглерден алыры чугула апаргаи эвес бе?

Хоюг-оол МОНГУШ.

АНЫЯК КАДР

Чоокта чаа суг транспортунуң дээди эртемиг аныяк специализи Улуг-Хем пароходствозунга немежип чедип келген. Ол Кызыл чурттуг Орлан Аракчаа-дыр. Солун чүвезин чүл дээрге, бо аныяк кижи тывалардан бир-ле дугаар суг транспортунуң талазы-биле дээди эртем чедип алган болуп турар.

Орлан Новосибирскиниң суг транспортунуң инженерлериниң институдун доосканы, инженер-судно башкарыкчы деп мергежилди чедип алган. Ол чылдын-на чайын Кызылдың хем пароходствозунга ажылдап, теория кырында билиглерин ажыл-херек кырында хандыр шингээдип ап турган. Ооң практиказынга хем ажылының хоочуну Сергей Мөңгеевич Иргит улуг дузалыг чедирип келген.

Бистиң корр.

ҮНДҮРҮГ

Россия Федерациязының Күрүнеиин үндүүр инспекциязының, Сан-хөө министерствозунуң, Россияның Ыяш ажыл-агыйының федералдыг албаныының 1993 чылдың март 3-те хүлээп алганы арга-арыгны катап үүргүзарынга камгалалынга болгаш өстүрериге ажыглаары-биле шилчидилгелер дугайында саварынга үндезилээш. 1993 чылдың январь 1-деи эгелээш бүгү ыяш белеткекчилериге үндүүр ошаары көрдүнген. Ынаар шилчидер акшаның түнүн Россия Федерациязының 1992 чылдың декабрь 18-те хүлээп алганы Хоойлузун ёзугаар тодараткан. Бүгү ыяш белеткекчилериге хамааржыр апаары биллингир болгай. Ол дээрге Россияның тевискээринге бүгү ыяш белеткекчилери бодүнүн белеткеп алганы ыяжының өртээнин 20 хүүзүн төлээр кылдыр доктаатканы-дыр.

Ону төлээрлерге бүгү организаттынган эргелер хоойлу талазы-биле бүдүүлгелер болгаш организациялар хамааржыр. Олар юридиктиг эргелиг албан черлери болуру чугаажок. Арга-арыг фондузундан ыяш белеткеп турарлар база оларга хамааржыр апаар. Ол ышкаш даштыкы инвестициялардыг бүдүүлгелер оларга хамааржыр-дыр.

Арга-арыгны ажыглааны дээш акша төлевес таварылгалар база бар. Чижээлээргe арга-арыгга камгалал ажылдарын чорудуп турар болгаш ол талазы-биле кестин ыяштардан материалдар кылып ап турар бүдүүлгелер, албан черлери болгаш организациялар ол ыяштарны ажыглааны дээш акша төлевес чүге дээрге олар аная арга-арыгны камгалаар дээш ажылдарны кылып турар болгаш чамдык чурттакчылар ол-ла арга-биле кестинген ыяштардан одаар ыяш белеткеп ап турар болза, база акша шилчидилгелерин аная бүдүүн белеткеп алганы ыяжының өртээнге хамаарыштыр боттандырар. Оларга чагыкчыларның негелдезин ёзугаар чүгле кезип каан ыяштар, ыяш ажыглакчызының ажылдап кылып кааны ыяштар, ыяш ажыглакчыларының боттарының хереглелиге ажыглаар ыяштар хамааржыр.

Белеткеттинген ыяшты дөрт-биле орнап-солчуушкынга боттандырып турар бүдүүлгелерге, организацияларга болгаш хүү-даа кижилерге ооң өртээн ол-ла бүдүүлгенин, организацияның үндүүн садары-биле доктаатканы өртээн ёзугаар төлээр. Бодүнүн белеткеп алганы ыяжын садар, азы орнап-солчуун дээн организациялар, бүдүүлгелер болгаш хүү-даа кижилер ол ыяштын бот-унезинден күүү эвес өртекке садар дизе, ооң өртээ ол дугуржуушкуннын үезинде ыяштын өртээниң рынок өртээнге дүүшкен турар. Ажыглап каапкан, ол ышкаш бодунун хереглелерге ажыглаары-биле ап турары ыяштын өртээн ыяш белеткекчилерiнiн ол үеде куштуг кылдыр тургузун алганы өртээн ёзугаар тургузар.

Продукцияны сайгарганындан киргеи акшаның түнү ол ыяшты садып алганнар ол бүдүүлгенин банкыда агар саныныче акшаны шилчиткенинден тодараттынар. А чеже акшаны төлээр апаарын ыяшты ажыглаары-биле ап турар кижи бодунун белеткеп алган ыяжының хемчээлин барымдаалавышаан, төлелгенин түүгүүнүн хемчээлин барымдаалаар. Ыяш кезип белеткээри-биле доктаатканы черден хүүсаа ёзугаар ол ажылды кылгаш, ону кезип белеткээриниң төпшээрели болуп билдин көргүзүп, баштайы дадыырын ыяш белеткекчизи төлээр. Ол төлээр түнүү ыяшты кезип белеткеп турар үезинде доктаатканын түн-биле тодараттынган. Ол дадыырны төлээн дугайында тускай квитанцияны ону төлээн кижиге долдуруп бээр.

Ыяшты кезип белеткээни болгаш ажыглааны дээш төлевирлерни Россия Федерациязының республика бюджединиң фондузунче келир айның 20-нин хүнүнге чедир шилчидер. А юридиктиг эргелиг албан черлери — төлекчилер ол черниң хамааржыры үндүүр инспекцияларынга дараазында айның 20-ге чедир доктаатканы хевирниң майыктарын ёзугаар шилчидилгелерни кылыр. Ол төлелгелерни чогуур үезинде боттандырар талазы-биле хамысалганы ыяш белеткекчилери, оларны харыылап турар удуртукчулар Россия Федерациязының үндүүр системазының кол үндезиннериниң хүгайында Хоойлузун ёзугаар хүлээр апаарлар.

Илья ВАЧЕЛАНОВ.
Күрүнеиин үндүүр инспекциязының килдис начальниги.

СУГГАТЧЫ ЗВЕНО

«Москвич» машиналыг аныяк эргe Меде-Ховузунга ужуражы бердим. Амыр-менди солушкаш, чугаавысты ажылхерекче киирe бээдивис. Барык-ла беш чүс ажыг гехтар шөлдү суттарып чайлаашкузун барып оортан элбек дүжүт өстүрүп алыр сорулгалыг бис, эвенода сес кижи ажылдап турар үүве деп, агроном-бригадир В. Т. Маңзырыкчы ажылын каксы таныштыра каапты. Черни агрегаттар-биле суттарар болганда, ажылды быжырымчалыг кылбас болза, байдал нарын дээрзин Владимир Түлүшевич мнээ чугаалап, тайылбырлап тур.

Суттатчы звенода сес кижи бар, Олар чаңгыс деминг ажылдап, эрткен чылын база борта тараа культуралары суттарып чайлаавиар Дадар-оол Бүрбү, Виктор Самык-оол, Борис Түлүш суттар бо ажылга мергежий бергеи.

«Суттатчыларның ажылы кандыг деп? Чамдыкта дүнхүн дивес ажылдаар үүве болгай. Каа-Хемде «Совет Тыва» совхозтуң суттатчылары ынчаар ажылдай бээрге, оларга дүне чеде бергеш, хойну өзеп, хаваны соп берип турдум. Кадыг ажылда улустуң хырнын бодаар болза эки үүве. Арталыт-ла болза медени дүне суттаргаш, хүндус хүн караанга өзер арганы аная бээри ажыктыг» деп аныяк агроном-бригадирге сүмемни база бердим.

Чугаа чугаа-ла болгай. Ону ажыл-херек-биле балыткаар херек. Бир эвес Сенек-Аксын эки суттаргаш, оортан бедик дүжүттү ажаап алыр болза, ынчан чүгле Кечил-оол Түлүш аттыг совхозтуң ажылчыннарын эвес, а харын бүдүн районнуң чонун ол хандырыптарынга бүзүрээр мен.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Улуг-Хем район.
Хайыракан суур.

ЭКОНОМИКТИГ РЕФОРМАЛАРНЫ ХАНЫЛАДЫР ПРОГРАММАНЫ БОТТАНДЫРАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ХЕМЧЕГЛЕР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ЧАЗААНЫН ДОКТААЛЫ

1993 чылдың апрель 19. № 133. Кызыл хоорай.

Экономиканы экижидип чогумчударының болгаш рынок харылзааларынче шилчиш-кининиң Программазынга дүүштүр экономиктиг реформаларның нормативтиг болгаш хоойлужудулга үндезиннериң турүзар талазы-биле республикада эрээн ажылдар кылдынган, күрүне эргелеп-башкарылгазының органнарының структуразы эде турүстүүп турар. Хүлээп алдынган хемчеглериң түнелинде хой адырлыг экономиканы хевирлээри эгелээн, сайгарлыкчы идепкейлиг чорук деткимчени алган.

Оон-биле чергелештир реформаны боттандырып турарының үезинде чамдык чаа, нарын айтырыглар база тыптып келгилээн. Олар экономиктиг байдалды улам дорайтадып, кризисти ханыладырынга чедирген. Бүдүрүүшкүнүүк кудулап турары уламчылавышаан, экономиканың структура талазы-биле эде турүстүүп-шкүнү хөлчок оожум чоруп турар. Агроүлетпүр комплексизи болгаш база адырларының чамдык бүдүрүлгелери эн-не бөрге байдалга таварышкан.

Өртектерни шеглээр механизмнин чок болуп турары олардың деңнин өзүлдезин, акша-хөреңгилерниң чедишпезин болдурган болгаш бүдүрүлгелериң боттарының аразында төлежилгези бүтпейн баар чоруктарга ол чедиргеи. Чүрттакчы чонуң боттуг оруглазының кудулаары оон амыдырал деңнелинге салдарны болдурган.

Республика экономиказын рынок харылзааларынче шилчидер механизмни ажылдап кылбааны, социал-экономиктиг болгаш национал онзагай байдалдарны, кижилериң психологиязын, республиканың үндезин чүрттакчы чонунуң чанчылдарын чедир өөренип көрбээн нормативхоойлужудулга үндезиннериниң амгы үеде бар болуп турары четпес үүлдериниң кол чылдагааны болуп турар. Хоорайлар, районнар, суурлар, бүдүрүлгелер деңнелинге экономиктиг чаартылгалар үзамдыгын турар, чазыларны болгаш частырыгларны болдуруп турары реформаны чорудуп турарының шынарын улам кудуладып турар.

Улус депутаттарының чедиги болгаш сесси съездилериниң шиитпирлериниг, Россия Федерациязының Чазааның 1993 чылдың февраль 23-те 160 дугаарлыг «1993 чылда экономиктиг реформаларны боттандырар талазы-биле Министрлер Чөвүлелиниң — Россия Федерациязының Чазаанын кылын чорудар планының дугайында» доктаалын, Тыва Республиканың Дээди Совединиң 19-ку сессиязының шиитпирлерин удуртулга болдургаш, экономиктиг реформаларны улам ханыладыр Программаны күүседир талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның **Доктаадыры болза:**

1. 1993 чылда Тыва Республикага экономиктиг реформаларны ханыладыр Программаны боттандырарын чорудар талазы-биле хемчеглер планын бадылаар.

2. 1993 чылда экономиктиг реформаларны боттандырын чорудар талазы-биле Чазактың кол сорулгалары деп саналар үүлдер болза:

— түс черниң байдалдарын барымдаалап көрүп турган, экономиктиг чаа харылзааларны таварыштырып башкарар хоойлулар төлевилелдерин болгаш өске-даа нормативтиг актыларны белеткээри;

— республика иштинге түс черниң политиказын чорудары;

— шилчилгелиг үеде бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны эргелеп-башкарырга күрүне органнарының ролүн күштелиери;

— саарлыкчы чорукту, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының эт-хөреңги болгаш чер хуваалдазын чорутканының хыналдазын организастаар база оон түнелин республиканың Чазаанга дыңнадыр. Хажыдыңнынар идерел келген таварылгада ажыл-агый удуртукчуларынга хамаарыштыр тодаргай хемчеглерни алыры-биле республика Прокуратуразынга дыңнадыр.

8. 1993 чылда дараазында механизмнерни ажыдап кылыры чогумчалыг деп саанар:

— республиканың Барыын-Хемчик, Өвүр районнарының базазынга районнарның, хоорайларның болгаш суурларның бот-башкарылгалыг, бот-хандырылгалыг принциптерни болгаш акшаландырыышкын талазы-биле бот-тускайлан болур чоруун иептередир;

— 3-4 ажыл-агыйларның базазынга совхозтарны болгаш колхозтарны эде организастаар;

— арат болгаш тараачын ажыл-агыйлары, олариың ассоциацияларын турүзаар болгаш ажыктыг хөгжүдезин хандырар.

Од ажылды чорудар талазы-биле ажылчын балыктыг турүзар болгаш оон составын бадылаар. Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг киллизи, Сибирьниң Экономика болгаш көдээ ажылагый эртем-шинчилел институдунуң Тывада комплекстиг киллизи дээш шинаш чогаадыкчы коллективтерни кереэ өзүгаар бо ажылче хаара тудар. Сибирьниң Экономика болгаш көдээ ажыл-агый эртем-шинчилел институдунуң Тывада комплекстиг киллизин белүктүү кол башкарыкчызы кылдыр бадылаар.

9. Чагыргалар даргаларына, республиканың министерстволарының, ведомстволарының, будүрүлгелериниң болгаш организацияларының удуртукчуларына, ажылчын белүкке, Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг киллизиниң, Сибирьниң Экономика болгаш көдээ ажылагый эртем-шинчилел институдунуң Тывада комплекстиг киллизиниң чогаадыкчы коллективтеринге эргежок чуулга материалдарны бээр, практиктиг дузаны көргүзер.

10. Тыва Республиканың Сан-хөө министерствозунга болгаш чагыргалар даргаларынга 1993 чылда районнарның бот-башкарылгазының болгаш бот-хандырылгазының механизмнерин реитередиринге болгаш ажылдап кылырынга, колхоз, совхозтарны эде организастаарынга 8 млн. рубльди үндүрүп бээр.

11. Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунга экономиктиг реформаларның чоруп турарын парлалгага калбаа-биле чыыдар, сайгарыкчылар өредилгезиниң янзы-бүрүү хевирлерин организастаар.

Ш. ООРЖАК.

КАРТОФЕЛЬ ШӨЛҮНҮҢ ХАЙЫРАЗЫ

Домбулак Оолакович Ооржак Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң агрономия салбырын, а оон соонда Улан-Удэниң көдээ ажыл-агый институдунуң агрономия факультедин дооскан. Оон бөөр хөй чылдар эрткен. Ол ам 30 ажыг чылдарның иштинде республиканың колхоз, совхозтарынга, эң ылаңгыя Улуг-Хем районунуң «Наймырал», Чаа-Хөл районунуң «Ак-Туруг» совхозтарынга хөй чылдарда улуг агроном болуп ажылдаан. А сөөлгү чылдарда ол Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунга килдис эргелекчизи турган.

Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый министри В. О. Оюнуң сүмелээни-биле ону эрткен чылын Кызыл хоорайның чаа организастаан муниципалитет дузалал ажыл-агыйның директоруунга соңгаан. Кандыг-даа чаа эгелээн ажылдарга бергелер, а харын-даа частырыглар-даа тургулаар. Хоорайның чүрттахчыларын картофель-биле хандырар дээш канчаар ажылдаанын чугаалап бээрин бистиң штаттан дашкаар корреспондентивис Иван Келик-Сенги оон дилээн. Ам ооң харыызын мооң адаанда парладывыс.

— Домбулак Оолакович, эрткен чылгы олурткан картофельдиң дүжүдү кайы хире болганыл? Черле ынчаш силериң удуртткан чаа ажылагыйның дугайында солунуун номчукчуларынга делгередгей-биле чугаалап берип көрүнерем?

— «Рассвет» совхозтуң шөлдериндан 330 га шөлдү биске берген чүве. Оон 280 га черинге кызылчылар картофельди олурткан. Бир гадан ортумаа-биле 130 центнер дүжүттү алдывыс. Бо талазы-биле республиканың эмнелге коллективтери, кадык камгалал министерствозунуң автотранспорт коллективи, хоорайның харылзаа белдириниң, Күрүенниң «Тыва тудуг» арендакооператив каттыжышкынының, хоорайның иштики керектер килдизинин, Республиканың Дээди Совединин, № 1 профтехучилищениң коллективтериниң ажылдакчылары олурткан картофелниң богун удаа-дараа аштап келгениниң түнелинде, олар 25-30 шоодай чедир картофельди ажаан алганнар. Үстүнде адаан коллективтериниң удуртукчулары боттарының ажылдакчыларын транспортбиле доктаамал хандырганының түнелинде олар дүжүт ажаалдазын база организастыг чорутканнар. Маңаа чангыс-ла чижектен киирер бодай-дыр мен. Ужудукчу Петр Белекпен 10 сотка черге картофельди олурткан чүве. Дүжүт дыка эки болуп, 40 шоодай картофельди алган. Шоодайы чедишпээн. Дүжүдүм эки болду деп өөрээп олурар чораан.

Чүвениң шынын чугаалаар херек. Кылыр ажылдар хөй турган. Улуг-Хемден сугну үндүр сордурар. А ол дээрге картофель шөлүнге чедир 12 километр болгай. Ону «Фрегат» дээр суг сордурар машиналарның башкарыкчылары Ю. Фатеев, А. Фатеев, П. Литвиенко болгаш өске-даа дөрт операторлар дүүхүн чок сугларганнар. «Фрегат» дээр суг чаштырар 7 машиналарны доктаамал ажыглаанывыстың түнелинде дүжүт багай эвес болган деп-доаар мен.

— Баштайгы чылдың дүжүдү багай эвес болган дидиңер. Ам час бодунуң эзлчээнче кирген болгай. Бо хүннерде кандыг ажылдар кылдынып турар ирги?

— Ам кол-ла сорулга —330 га черни шуптузун долузуби-биле ажыглаары. Ынчангаш ук черни аңдарары-биле Кызыл районда «Тиилелге» совхозтуң директору Кан-оол Норбуевич Куулар-биле керээни чардывыс. «К-7001» деп күчүлүг 3 тракторну ажыглаар бис. Механизаторлар болгаш картофель суггарар операторларның чүрттаар черин белеткээн бис. База бир чугула ажыл—картофель шөлүн мал-маган кирбес кылдыр кажаалаары. Мону барымдаалаш, демир сывырындактарны, демир четкилерни болур-чогуурга-биле садып алдывыс. Ам ону шөйүп, септелгени кылып эгелединис. Ону эм кашела хонгаш доозуптарын-ныда ажылдап турар ооллар аазааннар.

— Амгы үе берге-ле болгай. Чүү-даа чүвенин өртээ каш дакпыр улгаткан. Маңаа хамаарыштыр чүү чугаалап болур силер, Домбулак Оолакович?

— Кончут-ла чугула айтырыгны салдынар. Баштай моны чугаалаар бодай-дыр мен. Муниципалитет дузалал ажыл-агый 7 кижи составтыг баштаар черлиг чүве. Чоокта чаа болган хуралывыска часкы ажылдарывыска белеткелди, машина-техниканы, кыварчаар материалдарга чарыгдаар акша-төгерикти санап-даа көрдүвүс. Насос станциязы-биле керээни база чардывыс. Эрткен чылын 1 кубометр сугнуң өртээ 1 рубль 30 көпеек турган. Ам каш дакпыр улгаткан. Азы 330 га черни доктаамал сугтарарынга 2 млн. ажыг акша негеттинер. Ол акшаның чамдызын таңпылдарга база төлээр апаар. Моон-биле чергелештир картофель шөлүн чемишчидери-биле «Көк-Тей» совхозтан—300 ажыг тонна өдекти база садып алдывыс.

— Кандыг-даа чаа ажылды эгелээрде бергелер, а харындаа частырыглар тургулаар болгай. Маңаа хамаарыштыр силериң бодалыңар чүү ирги?

— Бистиң боттарывыстың эргевисте кандыг-даа техника чок. Моон уламыдан кандыг-бир чүвени кылырда, совхозтардан диленир апаар чүве-дир. Моон чижээнге, бо чазын картофель олуртур черлерни андарары-биле «Көк-Тей», «Сукпак», «Рассвет» совхозтарның директорларыбиле чугаалажырывыска, шуутла ойталаанар. Ынчангаш бистиң баштаар черниң кежигүннериниң бодалы-биле алырга, 2 «Т-150», «МТЗ-1» деп тракторларны, оон кожутлары-биле кады садып алыры тергини чугула деп бодалдыг бис.

— Силериң удурткан ажыл-агыйларның кандыг байдалдын хоорайның эргечатырга органнары билир турган бе?

— Хоорай Совединин даргазы турган В. Х. Кара-оол-биле доктаамал харылзаалыг ажылдап келдивис. Янзы-бүрү берге айтырыгларны бир дерниг шиитпирлеп турдувус. Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың адынга өөрүп четтиргенивисти илередир ужурлуг бис. Ол картофель олуртқан шөлге ийи удаа чораан. Бистиң тургускан айтырыгларывысты хүндеп хүнче чылыспайн, дораан шиитпирлеп бээр турган. Бистиң ажыл-чорудулгавыска хоорай чагыргазы болгаш Хоорай Соведи улуг дузаны чедирер ужурлуг.

Кызыл хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сат, мырынай-ла чаа соңгуткан хоорай Совединиң даргазы В. И. Кан-оол олардан хөйну маңан турар бис. Олардың-биле ниити дылды тып алыр боор бис дээрзинге идегелиивис улуг ийин.

— Улус чонга ажыктыг ажыл-хөрээнер чаа-чаа чедишкиннерлиг болурун күзедим.

— Силерге четтирдим. Барла хемчеглерни ап турган, кызылчыларны картофельбиле хандырар дээш ажылдаар бис.

ЭЭН БАЖЫҢНАР БОЛГАШ ТУДУГЛАР

Бистиң Кызыл районда, «Тиилелге» совхозтуң төвүнде культура болгаш албан черлериниң хөй тудуглары: ийи каът контора, клуб, садик, ийи каът ортумак школа, уругларның музыка школазы, эмнелге, столовая, магазиннер дээш, оон-даа өске тудуглар суурну аян кирип каастап турар.

Кудумчулар асфальтылыг, ыыштар өстүреринге штакетник херимнер кылдынган. Новая, Чедер, Степная, Гагарин, Мир деп кол кудумчулар шөйлүп чорүткан.

Кажан Тыва АССР турда, республикага чарлаттынган эң эки культурлуг, арыг-силиг суур дээш соңчаршка Кур-Чер көдээ Соведи бирги черни алгаш, шилчиир Кызыл тук, ажаалдазын база организастыг чорутканнар. Маңаа чангыс-ла чижектен киирер бодай-дыр мен. Ужудукчу Петр Белекпен 10 сотка черге картофельди олурткан чүве. Дүжүт дыка эки болуп, 40 шоодай картофельди алган. Шоодайы чедишпээн. Дүжүдүм эки болду деп өөрээп олурар чораан.

Чүвениң шынын чугаалаар херек. Кылыр ажылдар хөй турган. Улуг-Хемден сугну үндүр сордурар. А ол дээрге картофель шөлүнге чедир 12 километр болгай. Ону «Фрегат» дээр суг сордурар машиналарның башкарыкчылары Ю. Фатеев, А. Фатеев, П. Литвиенко болгаш өске-даа дөрт операторлар дүүхүн чок сугларганнар. «Фрегат» дээр суг чаштырар 7 машиналарны доктаамал ажыглаанывыстың түнелинде дүжүт багай эвес болган деп-доаар мен.

— Баштайгы чылдың дүжүдү багай эвес болган дидиңер. Ам час бодунуң эзлчээнче кирген болгай. Бо хүннерде кандыг ажылдар кылдынып турар ирги?

— Ам кол-ла сорулга —330 га черни шуптузун долузубиле ажыглаары. Ынчангаш ук черни аңдарары-биле Кызыл районда «Тиилелге» совхозтуң директору Кан-оол Норбуевич Куулар-биле керээни чардывыс. «К-7001» деп күчүлүг 3 тракторну ажыглаар бис. Механизаторлар болгаш картофель суггарар операторларның чүрттаар черин белеткээн бис. База бир чугула ажыл—картофель шөлүн мал-маган кирбес кылдыр кажаалаары. Мону барымдаалаш, демир сывырындактарны, демир четкилерни болур-чогуурга-биле садып алдывыс. Ам ону шөйүп, септелгени кылып эгелединис. Ону эм кашела хонгаш доозуптарын-ныда ажылдап турар ооллар аазааннар.

— Амгы үе берге-ле болгай. Чүү-даа чүвенин өртээ каш дакпыр улгаткан. Маңаа хамаарыштыр чүү чугаалап болур силер, Домбулак Оолакович?

— Кончут-ла чугула айтырыгны салдынар. Баштай моны чугаалаар бодай-дыр мен. Муниципалитет дузалал ажыл-агый 7 кижи составтыг баштаар черлиг чүве. Чоокта чаа болган хуралывыска часкы ажылдарывыска белеткелди, машина-техниканы, кыварчаар материалдарга чарыгдаар акша-төгерикти санап-даа көрдүвүс. Насос станциязы-биле керээни база чардывыс. Эрткен чылын 1 кубометр сугнуң өртээ 1 рубль 30 көпеек турган. Ам каш дакпыр улгаткан. Азы 330 га черни доктаамал сугтарарынга 2 млн. ажыг акша негеттинер. Ол акшаның чамдызын таңпылдарга база төлээр апаар. Моон-биле чергелештир картофель шөлүн чемишчидери-биле «Көк-Тей» совхозтан—300 ажыг тонна өдекти база садып алдывыс.

— Кандыг-даа чаа ажылды эгелээрде бергелер, а харындаа частырыглар тургулаар болгай. Маңаа хамаарыштыр силериң бодалыңар чүү ирги?

— Бистиң боттарывыстың эргевисте кандыг-даа техника аал ишти чүрттаар бажыңнар, котельная, садик, спорткомплекс дээш, өске-даа тудуглар хамааржыр.

Совхозтуң ажылчыннарының чүрттаалга бажыңнарының септелгезин, хуваалдазын болгаш кымга кайы хире, кандыг бажың бээрин чүгле профком даргазы дорт харыылаар ужурлуг, а бистиң даргавыс Амыр-оол Лопсаңович Монгуш ол черле мээң дорт хүлээлгем деп чүвени билбейн турар. Бир эвес билир болза, бо үстүнде үрелип турар бажыңнарга хамаарыштыр кажан, кандыг янзы хемчег алыр деп бодап турар ирги?

Чыргал-оол ОНДАР.
Кур-Чер суур.

Эки кижилер дугайында

ХОВУДА КЫШТАГ

Төрүттүүп келгеш-ле эзир дег эрес, эргээ эвес бергээ өскен кижилер турарын бо назынымда көрүп-даа келдим. Олардың-биле ужуражып, чугаалажып-даа чордум. Ындыгларның бирээзинге «Таңды-Сыны» совхозтуң Сарыг-Сигенде чүрттап орар серге кадарчызы К. Д. Чурукпан деп билдим.

Ол кара чажыңдан-на мал аразынга өскен болгаш, оон бо ажылга арга-дуржулгазы улуг. Ол инек-даа, чылгы-даа, теве-даа кадарып чораан.

Малчын кижинин ажылы берге. Кыштың соогу, чайның изиг дивес — колдуунда-ла дүн-хүн чок ажылдап чоруурлар. Бо ажылга чүгле шыдамык кижилер шыдаар. Ол хирезинде оларның алыр акша-шалыны көңгүс эвээш болур-дур. Чижеглеп чугаалаарга, чангыс шоодай далган өртээ безин четпес аан. Бо кижи бодап орарга, оларже сагыш салышкын улуг, чедирер деткимче эки болур ужурлуг чүве-ле-дир.

Амгы үеде Көгел-оол Чурукпанның коданында 480 серге бар. Оларның күш-деңгели ам-даа эки, хүр кыш ажып турар. Эрткен чайын олар боттарының күжү-биле 20 ажыг тонна сигенин белеткеп алган. Ынчаныйын канчаар, хоочун коктуг, хоо-тараа чемниг дижир болгай.

Көгелдин өөнүн эзи — Чаянмаа Кузьминична Чагар-оол. Ол боду ажок ажыктыг, кежээ кижи чүве. Олар үзүрби үш чыл бүрүңгээр өглевгеннер. Улуг оглу ам шериг адванында, оон бичези Шораан ача-авазының дузалакчызы. Өскелери школада өөренип турар.

Бо чылын кыштаглаашкын Тес-Хем районга кончуг бергге болган. Хар улуг дүшкен. Оон кадында март айда районнуң девискээринге улуг хар чаттган. Ынчангаш малчын бүрүзүнге немелде харыысалганы онаай берген. Ынчалза-даа малчыннар ону шудургу болгаш кызымак чоруу-биле ажып эртип турарлар.

— Шыныында, өшкү, мал течүнма уксаалыг болганда, оларны хая-дөштыг черлерге кадарары чүгүла — деп, малчын чугаалап олур. Оон оозу черле кончуг чөптүг.

Ам оон кыштаа Хоодан-Хову деп черде. Олче электри чырыы кииртинмээн. Ону кылып берген болза деп малчын идеген орар. Малчынны ол дилээн «Таңды-Сыны» совхозтуң удуртукчулары күүседип шыдаар дээрзинге бүзүрел болуп.

Эрлет ЧИКМИТ.
Сарыгаллай суур.
Тес-Хем район.

СЕСЕРЛИГНИҢ ХОЙЖУЛАРЫ

Бин-Хемниң «Сесерлиг» совхозунуң он ажыг малчыны кадарган хойларын бо кыштың берге үезинде кызымак ажаан, кыштаглаашкынны багай эвес эрттиргенин ында малчын, Тыва Республиканың улус депутады Д. Допаа биске чугаалап берген:

Улуг орукту эрткеш, деп кырынче үне халдып келирге, чоога кыдыында кыштаг бар. Бо хойжунуң кыштаа ол. Хой кажаазының чанында дузалаачы каларчы Маады Спиридон хойларга чемни каан берип тур.

— Кыштаглаашкын адактаган. Чер кардан ажыттынды. Тургуза чемгереринден ам-на уштунган бис—деп, ол малчын чугаазын эгеледи.

Үш үүс ажыг хойлуг аалдыр. Эрткен чайын болар кыштаглаашкынга эки белеткелдиг болган. Сигенни эдере сараттан алганнар. Бичеге-Баян-Колдуң суттаттыг черлериниң мал чемин кезип, ажаан алган. Чавыс даглар-лыг, хар улуг дужер черге кыштадыр малга белеткеп алган сигени часка четкен болгаш харын-даа эртып калган. Кызымак ажылдарга ыыдыг-ла ийнаан.

Кыжын чамдык хүннерде үш үүс ажыг баш малды тургуза-даа чемгерер ужурга таваржып турган. Ийн дугаар төрээн хойлар-дыр. Чүске оназыштыр амдызында сезен баш хураганны менди алган. Сесерлигде «Сайыр» деп кооперативте бо малчынларның ажылы макталдыг.

ЧУРУКТА: дузалакчы хойжу Маады Спиридон.

Охемчик **ОНДАРНЫҢ** фотозу.

ҮЕГЕ ДҮҮШТҮР...

Барык-ла ийи неделя бүрүңгаар Чөөн-Хемчик районунуң чамдык ажыл-агыйларынга чоруп түрүвүста дээр «мүнгараап», үзүктел чок бүргеп каап, харын-даа биче дүүш чедир чаъс чаггаш, а шала кежээликтей апарганда харын уруп кээр турган. Агаар-бойдустуң шак ындыг кадыг-дошкун аагы ам-даа экиживейн тур. Барык-ла иштик черлерже харын киир чаггаш, соол түрүп берди. Шак ындыг байдал малдың чаш төлүүге дыка берге болу бээр: олар аарып-аржын, соокка алдып болурлар. Ынчан хойжу коданнарга ажыл-иш улам чымыштыг апаар. Соок кыштың аагы когурумнуг часче шилчий бергени бо ышкажыл. Мону ынчаар бижий бергенимде ужур бар чүве. Чүге дээрге ынчан район чагыргазынга көдээ ажыл-агый эргелеликин начальниги Б. Ч. Монгуш-биле чугаалажып олурган, районда кыштаглаашкын кандыг байдалдыг эртип турарын айтырган мен. Бүгү Чимитович кандыг-даа ажыт-чажыт чокка: «Мөлдүк-калдык ажып түрарывыс бо-дур» дээн. Шынап-ла, ол ынчан чамдык ажыл-агыйларны мактаан, а өскелерин салаа базып бактаваан. Чүгле ынча дей тыртыт кагды. Ында ам кижи билип чадаар чүү бооо: биллдингир-ле, ажыл-агыйларның чамдыктары эрткен чайын ниитнинг малынга четчир мал чемин белеткеп алыр хамаанчок, харын-даа оон чартыын безин кылып ап шыдавайн барганы, малчыннарның барык-ла хөй кезии бо чугула ажылга харысалга чок болуп, сиген күрлап ап, кезип албаны. Хойжу коданнарже сут чедирилгезинин чегейтен түрганы, чамдык кыштагларның эргижирен калганы, акшашалының ай-айы-биле албастап турганынан малчыннарның ажылга харысалгазы кошкан, түра-хөөн чок апаргаы болгаш оон-даа өске айтырыгларның чогүүр чезинче шиитпирлеттинмейн баары, Тыва Республиканың улус депутады кижини узун кыш дүрүзүүлга дуваредип, сагышсыралып турганы ол-дур ийин. Оон шак ол бодалларынга кым-даа — ажыл-агыйларның удуртукчулары-даа, малчын кижи-дир мен» деп сөстерни ийн-үш удаа-даа катаптады. А чүгле удуртукчу эвес, а оон ындыг болуру черле чөп. Районда бистиң республиканың экономиказын быжыглаарынып, ону улам байдарының бир чугула алыры — көдээ ажыл-агыйны удуртуп, башкарып орар болганда, ол бүдүрүлгечи апаар, өскээр чугаалаарга, амгы үениң негелдезибиле дүүштүр ажылдаар удуртукчу-дур. Ында ийн өске арга чок. Ынчангаш менээ чугаалаан чамдык бодалдарын ам номчукчуларга чедирип көрейн. Биреэде, оон чугаазыбиле алырга, черле сөөлгү үеде «бүдүүр» хайгаарап чорүүрга, малчын кижилерни ол алырыл? Район амгы хүннерге чедир күрүнеге 2-3 мүн хире шээр малды чыл санында садып келген. Бо чарыгдалдарбиле база шээр, бода малдарның, оларның бызаа, хураган, анай, кулунунун чыл бүрүде хөйү-биле хорап түрарының түнелинде мал бажы районга өзер хамаанчок, улам эвээжел кел чыдар. Шак ындыг түнелдерни болдурбазының бир чылдагааны — малчыннарның материалдыг соонуургалын бедидери, оларга моральдыг деткимчени көргүзери дээрзин эргелел начальниги чугаалады. Ону кылырда мынчаар чорудар бодалдыг. Чижээ хой болгаш өшкү кадарчызы кижилер төрүүр 100 хой, өшкүден-не 85-тен өрү анай, хураганны камгалап апкан болза, ол мал ооңуу болур. Оларны шуут-ла малчынның бодунга мал кылдыр үзүп бээр. Шак ындыг материалдыг сонуургалды чылгычыларга, инек кадарчыларынга база түргүзар. Оон ынай саанчы кижи чылда бир инектен-не, чижээ, 2500 литр суг саап алган болза, 500 литр суттү аңаа бүрүп бээр. Ол суттү саанчы та быштахтап алзын, та садыпсын, та аңаа ижип, аъш-чемге ажыглазын — боду билиң. А хойжу кижи бир хой-ган-на 2,5 килограмм дүк кыргын алган болза, база ынчаар, 500 грамм дүктү бээр. Бо таварылгада ол ниити хоюндан чеже килограмм дүктү ап болуп-дур. Ол дээрге өг-бүле бюджединге орулга ышкажыл. Ол бүгүнү керээ-биле быжыглап алыр херек. Ынчангаш ол өзүгаар боттандырар апаар.

Үште, эки ажыллаан малчынларның артык хураганнарын, анайларын малчынның бодунга бербейн, ажыл-агыйның хөрөнгизи кылдыр бүдүүткеп алыр таварылгалар ам-даа барын бүрүү шаап, ону моон соңгаар болдурбас болза эки дээрзин айтып, шээр малдың продукция бээр үези сезоннуг, чижээ, чүгле чазын, чайын, күзүн хураганын, дүгүн, эъдин бээр болганда, артык хураган, анайны, дүктү, эътти малчынның бодунга чүге берип болбазын дээр дугайында айтырыгны база көдүүр. Ылаңгыя бо дээрге ажылагый бүрүзүнүн амгы сан-хөө талазы-биле божанайның турар үезинде шак ындыг материалдыг деткимчиннер кижилериниң амыдыран-чүрттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузун, ажы-төлүн ашкарып-чемгереринге, оларга идик-хеп садып бээринге улуг дөгүм болуру илдең ышкажыл.

Дөртте, районда арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар эгелей берген өг-бүлелериниң саны чүс оранчок ашкан. Олар мал малдап, тараз тарып турар. Оон ынай колдуунда-ла ажыл-агый бүрүзүнде шээр болгаш бода малды азырап, оон ажык-дүжүүн көрүп чоруп өг-бүлелер чылдыңда немежип турар. Олар чайгы үеде кыжын чиир аъш-чемин — саржагны, чөкпекти, курутту, ааржыны, үүжени белеткеп ап турарлар. Бо дээрге өг-бүленин амыдыран-чүрттаарынга улуг деткимче-дир. А харын-даа хөй-хөй өг-бүлелер арта берген продукциязын чангыс чер-чүрттугларынга садып-саарраш, оортан эвээш эвес орулганы база кирип ап, рынок харылзаларының берге үезинде чүрттаарының хыныы тыва бергеннер.

Бо-ла бүгүге удуртукчу даргаларның киржилгези улуг болза эки. Боттарының хүү ажыл-агыйын сайзырадып дээн өг-бүлелерге деткимче көргүзүп, оларга дузаны доктаамал чедирери албан. Ол чүл, машина-техника-дыр, сиген кезин алыр шөлдер-дир, оттулар ыяжы, хөмүр-дүр: оон-даа өске айтырыглар тургай-ла. Чүгле бо таварылгада өг-бүле бүрүзү тодуг-догаа ышкалыралыг чүрттап, ажылдап болуп.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

МАЛ АЖЫЛЫ: шиитпирлээр айтырыглар

агыйлары ниитизи-биле төрүттүнген чаш хураганнарның барык-ла 64 хүүзүн камгалап апкан турган. Бо дээрге төрүүр чүс хойга онааштыр саная көргүзүг-дүр. Бир эвес апрель 22-деги медээ өзүгаар алыр болза, районга 13210 хой ооллаан. Олардан 12465 хураганны камгалап алган. Олардан 701 хураган өлүп хоаан болуп турар. Ынчалзадаа бо көргүзүг эткен чылдынга көөрде оон 1813 баш эвээш. Ажыл-агыйларның сутбараан фермаларында чаш бызаларының хорамчазы база ындыг: эткен чылдыындан оранчок эвээш. Мынчап кээрде байдалывыс ындыг-ла дүүренчиг эвес болуп турар. Сиген, сенаж күрлавырлары «Шеми» коллективтиг будүрүлгеде, «Чыраа-Бажы», «Чыргакы» совхозтарда бар.

Ye бо хире апарганда, баштайгы көк үүүп келгенде, мал ам черле ажырбас деп бодаанны ол ийикке, эргелел начальниги бажынга «шыгжап» чорааны чамдык бодалдарын тоокаан эгелеп. Дыннап ор мен. Ол аразында «Будуурлгечи ажылынга быжыглап, тудары бергедел кел чыдар. Мында чылдагаан чангыс: акша-шалының оларның чогуур venинде албайн баары. дүн-хүн дивейн мал кадарып, дыштанып хүнгер чок ажылдап чоруургa-даа, ажыл төлевириниң эвээш хемчеэлдин, а оон кадында малчын өг-бүлелериниң ажы-төлүүнүн хөй болуп турары. Шуут-ла дигин-биле кайынга үнгеш турup бээрлер ийик аан. Черле мал кадарар кижи саны чоорту кызырлып кээп болуруун бөгүн болап орбас болза, хоржок апарган.

Ийнде, малчын кижилерни ол ажылынга хевээр арттырып алырының кандыг аргазы барын эргелелдиг удуртукчулары сүмелешкен ышкаш улус болду. Олар санаашкыннар база кылгылаан. Бир эвес бо районга төрүүр чүс малга онааштыр малдың үүзүн бүрүзүнден-не 75-тен күүр эвес чаш малды чыл санында ап турар болза, мынан чоон-лемчикчилер байый берип болурдур деп түнел кылганнар. Ынчаарга ону кайчал чедип берген чаш хураганнарның барык-ла 64 хүүзүн камгалап апкан турган. Бо дээрге төрүүр чүс хойга онааштыр санаан көргүзүг-дүр. Бир эвес апрель 22-деги медээ өзүгаар алыр болза, районга 13210 хой ооллаан. Олардан 12465 хураганны камгалап алган. Олардан 701 хураган өлүп хоаан болуп турар. Ынчалзадаа бо көргүзүг эткен чылдынга көөрде оон 1813 баш эвээш. Ажыл-агыйларның сутбараан фермаларында чаш бызаларының хорамчазы база ындыг: эткен чылдыындан оранчок эвээш. Мынчап кээрде байдалывыс ындыг-ла дүүренчиг эвес болуп турар. Сиген, сенаж күрлавырлары «Шеми» коллективтиг будүрүлгеде, «Чыраа-Бажы», «Чыргакы» совхозтарда бар.

Ye бо хире апарганда, баштайгы көк үүүп келгенде, мал ам черле ажырбас деп бодаанны ол ийикке, эргелел начальниги бажынга «шыгжап» чорааны чамдык бодалдарын тоокаан эгелеп. Дыннап ор мен. Ол аразында «Будуурлгечи ажылынга быжыглап, тудары бергедел кел чыдар. Мында чылдагаан чангыс: акша-шалының оларның чогуур venинде албайн баары. дүн-хүн дивейн мал кадарып, дыштанып хүнгер чок ажылдап чоруургa-даа, ажыл төлевириниң эвээш хемчеэлдин, а оон кадында малчын өг-бүлелериниң ажы-төлүүнүн хөй болуп турары. Шуут-ла дигин-биле кайынга үнгеш турup бээрлер ийик аан. Черле мал кадарар кижи саны чоорту кызырлып кээп болуруун бөгүн болап орбас болза, хоржок апарган.

Ийнде, малчын кижилерни ол ажылынга хевээр арттырып алырының кандыг аргазы барын эргелелдиг удуртукчулары сүмелешкен ышкаш улус болду. Олар санаашкыннар база кылгылаан. Бир эвес бо районга төрүүр чүс малга онааштыр малдың үүзүн бүрүзүнден-не 75-тен күүр эвес чаш малды чыл санында ап турар болза, мынан чоон-лемчикчилер байый берип болурдур деп түнел кылганнар. Ынчаарга ону кайчал чедип алырыл? Район амгы хүннерге чедир күрүнеге 2-3 мүн хире шээр малды чыл санында садып келген. Бо чарыгдалдарбиле база шээр, бода малдарның, оларның бызаа, хураган, анай, кулунунун чыл бүрүде хөйү-биле хорап түрарының түнелинде мал бажы районга өзер хамаанчок, улам эвээжел кел чыдар. Шак ындыг түнелдерни болдурбазының бир чылдагааны — малчыннарның материалдыг соонуургалын бедидери, оларга моральдыг деткимчени көргүзери дээрзин эргелел начальниги чугаалады. Ону кылырда мынчаар чорудар бодалдыг. Чижээ хой болгаш өшкү кадарчызы кижилер төрүүр 100

ЧУРУКТА

Барык-ла ийи неделя бүрүңгаар Чөөн-Хемчик районунуң чамдык ажыл-агыйларынга чоруп түрүвүста дээр «мүнгараап», үзүктел чок бүргеп каап, харын-даа биче дүүш чедир чаъс чаггаш, а шала кежээликтей апарганда харын уруп кээр турган. Агаар-бойдустуң шак ындыг кадыг-дошкун аагы ам-даа экиживейн тур. Барык-ла иштик черлерже харын киир чаггаш, соол түрүп берди. Шак ындыг байдал малдың чаш төлүүге дыка берге болу бээр: олар аарып-аржын, соокка алдып болурлар. Ынчан хойжу коданнарга ажыл-иш улам чымыштыг апаар. Соок кыштың аагы когурумнуг часче шилчий бергени бо ышкажыл. Мону ынчаар бижий бергенимде ужур бар чүве. Чүге дээрге ынчан район чагыргазынга көдээ ажыл-агый эргелеликин начальниги Б. Ч. Монгуш-биле чугаалажып олурган, районда кыштаглаашкын кандыг байдалдыг эртип турарын айтырган мен. Бүгү Чимитович кандыг-даа ажыт-чажыт чокка: «Мөлдүк-калдык ажып түрарывыс бо-дур» дээн. Шынап-ла, ол ынчан чамдык ажыл-агыйларны мактаан, а өскелерин салаа баз

КАТАПТАТТЫНМАС ДҮРЗҮ-ХЕВИРЛЕР

(Төнчүү. Эгези 1-ги арында).

бодалдар херек. Оны чазаарынга түгле чаңгыс хүн эвес, дыка үр үе негеттинер. Чамдыкта ол бүтпейн-даа баргылаарын билир мен.

Ындыг-даа болза, мастер бодунун кылыр дээн ажылынын чажыдын меңээ чугаалап бербээнин билип ордум. Сиилбирлеп кылыр дээн дириг амытанның овур-хевири кандыг болурун ол шагда-ла бүдүү иштинде бодап, төлевилеп, могадып алган-на болгай. Шак ынчаар чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаарга үре-түнелдит болурун даш чонукчуву бодунуң арга-дуржулгавындан эки билир...

Бистин чугаавыс оон чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынче шилчий берди.

Даш чонарынга кажан хандыкшын эгелээнин, бо нарын болгаш берге сиилбирлекчи мергежилди чедип алырынга кымнар улуг салдарын чедиргенин сонуургап айтырдым.

Көп-Сөөктүн, Хөнделен, Оорга, Ажыг-Кара-Суг ынчаар оон ада-иезин-биле кожа-хелбээ даш чонар, ыяштан, даштан, хөмдеп тыва улустун янзы-бүрү эдилелдерин, дериг-херектерин кылыр Күжүгет Дуктуг-оол, Хертек Кандан, Хертек Мижит-Доржу, Хертек Тойбу-Хаа болгаш өске-даа шевер кижилер чурттап чораан. Оларның чонар-даштан чазаан дириг амытаннарын бичин тургаш-на чарашсынын, сонуургап көрүп, канчаар ажылдап турарын үргүлүү дайгаарап чораан. Шевер ахыларын өттүнүп, чазанырын шенеп көрүп тургаш, чоорту анаа хандыкшын, тыва улустун уран үүлүүнүн бурунгу хевири — даш чонарынга мергежин, күзелдин, чүткүлдүү-биле ажылдап эгелээнин од чугаалады. Саая аныяанда-ла чонар-дашты чазаарынга хандыкшын, мергежээн кижи болду. Уран чуруулга, сиилбирлел, чазанылга талазы-биле чаңгыс класс-даа дооспаан, түсшай билир чок. Ынчалза-даа бодунун күзээнин чедип алыр дээш эвээш эвес үе-шакты чарыгдаан, улуг күжүн үндүрген, Төккен дери халас барбаан, бергелерин ажып эткеш, мергежилди чедип алган. Хамыктың мурнунда чазаныр, шевер кижиге ханы билиг, эскерийчел чорук, чогаадыкчы, чаартыкчы бодалдар, тура-соруқ, чүткүл херек болурун ол онзалап айтыр кижи. Даш чонары тыва улустун бурунгу уран үүлү болганда, оон (тываларның) амыдыралын, культуразын, чаңчылдарын, ёзулалдарын болгаш дириг амытаннарының түргүзүүн, амыдыралын, ажы-чанын өөренип билип алырынче мастер сагышты салып келген. Амыдырал, төөгү чаңгыс черге турар эвес, ол өскерлир, сайзыраар, бүрүнгаарлаар ужурлуг. Тыва улустун амыдыралы, төөгүзү база ындыг болгай. Уран сиилбирлекчи амыдыралдан чыдып калбаан, амыы нарын, берге үеним өскерлиишкиннерин өөренип, билип ап чоруур. Чүге ындыгыл дээрге, бо бүгү төөгүү-даа, амыы амыдыралды-даа чогаалдарга шын көргүзериге, чаа бодаашкыныарга, чогаадыкчы ажыл-чорудулгага ажыктыг болур.

Саая Көгел бистин хөй саныг тыва даш чонар мастерлериис-биле бир дөмей чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын азырал болгаш черлиг дириг амытаннарын дүрзү-хевирлерин чазаарындан эгелээн. Ындыг-даа болза оларны сиилбирлеп кылганы бир хепке куткан ышкаш чаңгыс аай эвес. Даш чонар кижи бүрүзүнүң кылган ажылы оон бодунга хамааржыр онзагай чогаадыкчы шыныарлыг, овур-хевирлиг, тоолзуг аяншинчилиг болур. Көгел Мижитеевичиниң кылган чогаадары өскелерден шуут ылгалдыг. Дириг амытанның аажычаның, турүзүүн, иштики сагыш-сеткилин, бодалын, шимчээшкинин бир онзагай амыдыралчы аянныг кылдыр көргүскен болур. Оны кижи магадап, чарашсынып көөр. Аная «Өшкү», «Сарлык», «Тебе», «Аргар», «Те», «Аът» болгаш өске-даа хөй саныг ажылдары хамааржыр. Мастер чоорту билиин, мергежилин бедидип турган, кижиниң ажылын, амыдыралын көргүскен эвээш эвес чогаалдарны түргүскан.

Тываның сураглыг чуруукчузу, Чуруухчулар эвилелиниң Тыва салбырының баштаар черинің даргазы турган Сергей Лаизы бо даш чонар мастерге хамаарыштыр шагда-ла, 1967 чылда мынчаар бижээн: «Саая Көгелдің ажылы өске мастерлериниңден шимчээшкиниң тода көргүскени-биле ылгалып турар. Чамдык эштер мээн-биле чөпшээрешпес чадавас. Мен бодаарымга, амыдыралын чүү-даа чүвеге алдыртпас шимчээшкиниң ол бодунун чогаалдарында бүрүн, чечен шимчээшкин-биле база күштүг чуруп көргүзүп турар. «Шуран тез» деп оон ажылында ол кайгамчык эки илереттирген». Чуруукчу аныяк даш чонукчузунун чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын, талантызын бедин-биле үнелээнин таварылга эвес, оон келир үезин улуг дээрзинге бүзүрээнин илдеп. Шынап-ла, Көгел Мижитеевич Тываның эн-не шевер дээн даш чонар мастерлериниң санында кирген.

Саая алдан чылдардан бээр бодунун чонар-даштан сиилбирлеп кылган шилиттинген чогаалдарын янзы-бүрү делгелгелерге киириштирип келген болду. Жюри кежигүннери оон ажылдарынга хөй өөрүүзүнда эки үнелелди берген. Оларның аразында делегей, бүгү-эвилел, бүгү-россия чергелиг делгелгелер аңаа чораан улустар эки билир. Ында бо хүрээниң кескийи (даргазы) болгаш чогаадыкчы бодалдарлыг Көгел Сааяның киргген үлүү биче эвес. Моон сонгаар хүрээнин иштики болгаш даштыкы каасталгазын сарыг шажынын ёзу-чурумунга дүүштүр улам экижидер дээн планнары бар.

Даш чонар, чазаныр Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Көгел Мижитеевич Сааяга сөөлгү үеде үре-түнелдир ажылдап, эки шыныарлыг чогаалдарны кылганы дээш 1992 чылда Россия Федерациязының Күрүне шаналының лауреады атты тывыскан.

Бодунун чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының чажыттарын ажы-төлүнге, аныяктарга дамчыдып бээр дээш дөктаамал хемчеглерин эп, оларны хостут үелериде өөредип чоруурун ол чугаалап олурду. Оон ачызында эвээш эвес даш чонар, чазаныр шевер аныяктарны кижизидип өстүрген. Оларның аразында Чурукчулар эвилелиниң межигүннери Саая Хүлер-оол, Валерий Ооржак болгаш өскелер-даа бар. Сиилбирлекчиниң салгакчыларының саны ам-даа көвүдээр, Оларга чоргаарланыр кижи болду.

Хоочун уран шевер сиилбирлекчи мастер-биле чугаалажып ора, оон мергежилиниң бединде четкеним, ол талазы-биле делгем, ханы билиглиин эскердим. Ындыг болбас аргажок. Ону хөй чылдарда чүткүлдүг ажылдап келгеш, чедип алган. Оон ачызы-биле эки ажылдарны кылган болгаш кылып-даа турар. Көгел Мижитеевич Сааяның чогаадыкчы бодалдары улуг, ону боттандырар билиг-мергежил, күш ында бар. Бодалдары бодарап-ла турар болзун.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Бай-Тайга район.
ЧУРУКТА: уран шевер мастер К. М. Саая.

ХОМУДАНЧЫГ-ДЫР

Хүндүлүг министр, Вадим Орамбалович!

Мээн бо чагааны бижий берген чылдагааным мындыг: Кызылда малчынар эмнелгезинин дугайын бижиксен тур мен. Мен үк эмнелгеге ийн ай иштинде кадыым экижидип, эмнедип чыткаш, үне бергеш, бо чагааны бижирдеп шийтпирлеп, Мону ынчаар кылыпыче хомудал албадаппы. Чүзүүге хомудаан кижи боор деп бодаар чадавас силер. Мен эмчилерге-даа эвес, эмнелгеге-даа эвес, а хүндүлүг дарга-ларывыс силерниң эскет чогуурга хомудаашы, бо чагааны бижип олур мен. Моон мурнунда ол эмнелгеге-даа чыдып көрбээн кижи мен. Ол эмнелге-даа, ында ажылдап турар эмчилер, сестралар, санитаркалар-даа багай эвес ажылдап турарын көрдүм. Ында хөй кезиниде малчынар, саанчылар, кадарчылар эмнедип турар. Оларның-биле чугаалажып, оларны көрүп турааш, кээргээн сеткилим-биле бажыма хөйле болдалдар чыглы берген. Күрүнеми малын карактаар, кадарар дээш ажыл-агыйын, аал-оранын каап чадап, эмчилел алыр чай чок турда-ла, аарыг хоочурап, бергедеп келиоге, эмчилерге чедип турарлар. Хоочураан аарыгны эмнээри берге. Оон когун үзер дээш эмчилер хөй үезин, хөй күжүн үндүрүп тупарлар. Оон кадыгда чүгүла херек эмнер база чок апарсылаар-дыр. Кончуг хомуданчыг чүве ол. Ол ховар эмнерни хөөкүй малчынарны боттарынар тып алынар дээр. Шыдаарлары тып ап-даа турар-дыр. А оларны тыппас кижилер канчарыл? Эмчилер мынча дижирлер-дир: «Көдээ ажыл-агый министерствозу эм садып алыр акша шилчитпейн тур. А үгүле «Саа-Хем» хөмүр-даш разрези акша берип тур». Чогум-на бо айтырыг-же кичээнгейдеп салып көрүнер, Вадим Орамбалович.

Чогум бо эмнелгеде разрезтиң коллективинге та чеже орун берген чүве, айтырбаан мен. Ол ышкаш мында даргалар чыдар өрээлдер база бар чорду. Мынчап кээрде аарыг малчынарның чыдар чери эвээжеп каар-дыр. Хөөкүйлер ам канчаар боор, корилорга-даа болза чыдып аарлар-дыр. Кижиниң кадыы кончуг болганда, ындыг-ла ыйнаан. Чыдар чер чок болурга, чамдык малчынар чангылай бээр чорду. Эмнелгени үгүле малчынарны даан соонда, анаа үгүле олар чыдар эвес чүве бе? Оон ынай хоорай улузу база чыткылаар-дыр. Мынчап кээрге, аарыг малчынарны эвес, а холушкак эмнелге ышкажыл. Малчын кижилер хүн бүрү эмчилеп хап турар чайы бар эвес, бо кижилерже кол кичээнгейин салып, Көдээ ажыл-агый министерствозу дарый хемчег алыр болза эки деп бодап тур мен.

Дыштаныр хүннерде хоорай улустары чангылай бээрге, каш борбак малчын артып каар болду. Ындыг боорга, анаа-ла орун эжелеп чыткан хереэ чүү ирги кылдыр кижи бодай бээр-дир. Оон орнунга чаңгыс аай үгүле малчынар чыдар болза, олар кадыын экижидип алырынга ажыктыгдаа болгай. А кол-ла чүве — чыдар орун чок дээш оларны чандырып турбас болгай.

Сөөлгү үеде көдээ ажыл-агыйны көрүп чоруургa, дыка сандарап бар чыдар. Совхозтарны көрүнер даан. Чижээ бистиң фермаларыстың ап көрээл. Ажылдаар улус чедиштпес. Кыжын шуут ийи бөлүкту үлээр ужурга таварыштывыс. Сааначылар декретче үне бээрге, оларны солуптар инек саалтар кижи чок болур-дур. Аныяктарның мал ажылынга сонуургал чогун көрүп тур бис. Малчынар, саанчылар, кадарчылар кырып каарга, оларны кымнар солуурул, малды кым кадарарыл?

Тыва малчынарның хөй кезин хоочураан аарыглыг болур-дур. Тыва кижилер кызымак, чуду-кара болгаш аарыын тоозайн, мал-магандан халбактанып чораан, ындыг байдалга таваржып туралар. Оларны эмчиге чыткаш, көрүп-даа, дыннап-даа пат болдум Аарып тургашда-даа ажылынче, аалынче сагыш човаан, баар-базар чер тыппайн-на турарлар болгай. Ынчангаш, хүндүлүг министр, мээн үстүнде бижээн дилегелеримни боттандырарын кызыдып, малчынар эки эмнедип алгаш, аалдарынче чана бергеш, эки ажыллазын дээш эмнер-биле, акша-биле дузалап көрүнер.

Кижи көөрге, дыка аныяк улус безин аар аараан кээрдир. Күрүнеми ажылы дээш бодум безин дыка карак кызып чораан мен. Үш-дөрт литр сүт чедир сагбайн баргаш, дыка хомуданар турдум Чаа дыштаны бээримге безин бригадир сүрүп кээрге, инектеримни саай бээр мен. Бистиң фермаавыс республикага безин сураглыг турган. Ам кончуун көрүнер. Эрте берген аллары эгидип шыдавас деп чүве бар. Кадык чокта, канчангаш-даа шыдавас сен. Оода-ла малчынар эмнелгезин ол адынга дүүжүп турар кылдыр шиитпирлеп көрүнер, оон башка дыка хомуданчыг-дыр, Вадим Орамбалович.

З. ОЮН.
Таңды район.
«Сосновское» дүржулга-бүдүүлге ажыл-агыйы.
Хадын-Аксы сүт-бараан фермазы.

Хереэженнер чөвүлелдеринде

ЧОГААДЫКЧЫ ДИЛЭЭЭШКИННЕР

Бай-Тайгала «Мүрнакчы» совхозта дереэженнер чөвүлели (даргазы Чимисмаа Оолак) районда эки ажылдыг, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турарларга хамааржыр. Чонуң социал байдалын экижидер дээш эвээш эвес ажылдарны кылган. Хөй үүгларлыг, эвээш орулгалыг өг-бүлелерни, бот нелерни, пенсионерлерни, инвалидтерни, будун өскүстерни тускай даңзылааш, ол ёзугаар оларга боттуг дузаны көргүзүп турар. Совхозтарын өстүрүп алган тараазын Кызылга аппарып дээрбелеп алгаш, далганын сөөртүп эккелгеш, эвээш орулгалыг өг-бүлелерге, пенсионерлерге, инвалидтерге, малчынарга чедиштир берип турар. 65 хардан өрү назылыг 30 пенсионерге 50-50 кг арбайны, 5-5 кг далганы совхоз халаска берген. Ол ышкаш 20 инвалидке 50 кг арбайны чиигеткен өртекке саткан. Турум чурттаар бажын-балгады чок, төрелдериниң аразында чоруп чоруур, чаңгыс бот дөрт пенсионерни совхоз столоваязындан халас чемгерип турар. Ачы-буян фондузундан келген ристи, ак үстү тускай тургускан комиссия өг-ереге бүрүзүнге чедиштир үлеп, садарын контрольга алган. Амыдырал байдалы чединмес 13 өг-бүле бүрүзүнге совхоз 2 тонна хөмүр-дашты халаска дүжүрүп берген.

Совхоз директору Николай Степанович Күжүгет чонуң социал камгалалын экижидер дээш чогуур боттуг хемчеглерни ап келген. Хереэженнер чөвүлелиниң ажылын ол бүгү талалыг деткип, дузалажып, оларга даянып ажылдап турар. Бай-Талда, Кызыл-Дагда хереэженнер чөвүлелдериниң даргаларын дүжүргеп турда, бо совхозтуң директору ону дүжүрер хамаанчок, харын улам деткип, дузалап келген.

«Мүрнакчы» совхозта 9 кижи кежигүнүүр хереэженнер чөвүлели тускай бадылаттынган план-хемчеглер ёзугаар 15 агитбажыңнар дамчыштыр чон ортузунда ажылдарны чорудуп турар. Агитбажыңнар даргалары, хереэженнер чөвүлели солун утка-шынарлыг темалыг кежээлерни, тыва оюнларны, спортчу маргылдаларны, уран үүл көрүлделерин боттарының эгелээшкиниери-биле организастап эрттирип, тыва чаагай чаңчылдарны, ёзулалдарны, шажын-чүдүлгени катап диригзериниң хереэнге боттарының төлептиг үлүүн киирип турарлар. Аныяктарны тыва чаагай чаңчылдарга өөредип, кижизидириче угланган дээштиг ажыл-херектерни агитбажыңнар организастаан.

Социал педагог башкыларны агитбажыңнар бүрүзүнде бажыглаан. Көдээ Советте кижизидилге төвүн тургускан. Оон ажылында удуртукчулар, хереэженнер даргазы, социал педагог башкылар, культура ажылдакчылары бир демниг киржип, тускай план ёзугаар ажылдап турарлар. № 1 агитбажында социал педагог башкы Мөрзек Кудурукпай эки ажылдап турар. Ол бодунуң девискээринде чурттап турар уруглар-биле кижизидилге ажылын экижиткен. Агитбажыңның уруглары-биле солун программалыг концертти белеткээш, суурнуң көдээ Культура бажыңынга, кожазы Шуй-Аксының кадыкшылга школазынга, Бай-Тал суурга үндүргүлээн. Агитбажыңның уруглары хол бөмбүүнүң секциязында хаара туттунган. Бо эрткен 7 хонук дыштанылгада башкызының удуртулгазы-биле олар Дустуг-Хем аржаанынче агаарлап, походтааш келгеннер. Хоочун спортчу, уран үүлге талантылыг социал педагог башкының чогаадыкчы ажыл-хереэ бүгү районда үлегерлиг.

Хереэженнер чөвүлели февраль айда 30 хардан өрү пазылыг хереэженнерге, «Хөлүг старттар» деп маргылдааны эрттирген. Аңаа шупту 8 команда киришкен. Маадыр ие (11 уруглары шупту бар) малчын Хураган Хертековна Салчакка турасказаткан «Сеткилдиң байлаан — малчынга» деп темалыг кежээни көдээ Культура бажыңынга хереэженнер чөвүлели эрттиргеш, малчынга өртектиг белектерни тыпсын, концертти көргүскен. Кежээ кончуг солун эрткен.

Дарья Алтай, Долаана Саая, Севилбаа Шойдан, Елена Салчак, Татьяна Хертек дээш, өске-даа агитбажыңнар даргалары тывынгыр, чогаадыкчы эгелээшкиниер-биле макталдыг ажылдап турарлар.

Седип-оол ИРГИТ.

ДЕМНИГДЕ КҮШТҮГ

Берге үеде чурттап турар бис. Хүнүн-не өзүп турар өртектер бөдүүн чонуң амыдыралын кээргел чогу-биле сыбазып-ла турар. Оон кадында кем-херек үүлгеликчилери-каржы чаңын базым санында көргүзүп келир апарган.

«Кижи кижиге эш болгаш өөнүк» деп эткен үеним эки кыйгырыы уттындурып бар чыдары хомуданчыг. Ону «Кижи кижиге бөрү» деп билиишкин чоорту үндүр кызып орар хевирлиг. Бөлүк идегеттер сени эттеп-соп турда болчуп келир бүүнүг кижиниң тыптыры ховар-ла боор.

Хүндүлүг чогаалчыыстың бир үүлүн сактып көрээлинер. Ында эзирик бөлүк оолдар бир уругже автобус иштинге чөнгээлеп турарын бижип турар. Ол дүнмайга болчуп келир кижи тывылбаан. Шупту-ла ыстаан чүректериниң дужун адыжы-биле өгей идип дужуп калганнар. Ол бичин уруг канчалган ирги? «Амыдыралдан аныяк назынымда хөөнүм калды» деп бижип турар чалыы кыстарының бирээзи болу бербээн дээзинге идеген каалы.

— «Ындыг орукта мынча дүгаарлыг автобуска эзирик оолдар аныяк кыстыг ат кылды» — деп, милиция черинче телефоннап-даа каан болза, хүндүлүг чогаалчыыстың чүрээ ындыг кончуг саргып, ыставаа турган дээзинге бүзүрээр мен.

«Шын» солунда база бир материалда, часпас болдуг «анчыларны» хайгаарап, тура хүнээзин ак сеткилдиг кижи дугайын бижип каан болду. Автор аваангыр холдарлыг чоок болур-дур. Аныяктарның мал ажылынга сонуургал чогун көрүп тур бис. Малчынар, саанчылар, кадарчылар кырып каарга, оларны кымнар солуурул, малды кым кадарарыл?

Тыва малчынарның хөй кезин хоочураан аарыглыг болур-дур. Тыва кижилер кызымак, чуду-кара болгаш аарыын тоозайн, мал-магандан халбактанып чораан, ындыг байдалга таваржып туралар. Оларны эмчиге чыткаш, көрүп-даа, дыннап-даа пат болдум Аарып тургашда-даа ажылынче, аалынче сагыш човаан, баар-базар чер тыппайн-на турарлар болгай. Ынчангаш, хүндүлүг министр, мээн үстүнде бижээн дилегелеримни боттандырарын кызыдып, малчынар эки эмнедип алгаш, аалдарынче чана бергеш, эки ажыллазын дээш эмнер-биле, акша-биле дузалап көрүнер.

Кижи көөрге, дыка аныяк улус безин аар аараан кээрдир. Күрүнеми ажылы дээш бодум безин дыка карак кызып чораан мен. Үш-дөрт литр сүт чедир сагбайн баргаш, дыка хомуданар турдум Чаа дыштаны бээримге безин бригадир сүрүп кээрге, инектеримни саай бээр мен. Бистиң фермаавыс республикага безин сураглыг турган. Ам кончуун көрүнер. Эрте берген аллары эгидип шыдавас деп чүве бар. Кадык чокта, канчангаш-даа шыдавас сен. Оода-ла малчынар эмнелгезин ол адынга дүүжүп турар кылдыр шиитпирлеп көрүнер, оон башка дыка хомуданчыг-дыр, Вадим Орамбалович.

З. ОЮН.
Таңды район.
«Сосновское» дүржулга-бүдүүлге ажыл-агыйы.
Хадын-Аксы сүт-бараан фермазы.

АРЕНДАЛЫГ ЗВЕНО

«Тыва» совхозтуң арендалыг суггатчы звенозунда Петр Сундуй, Михаил, Шолбан Куулар, Алик Куулар Бора-Чыраада тарылга шөлүнүн буга-сумунун аштап дооскаш, элбек сүгну бадырып, 38 га тарылга шөлүнүн часкы суггарылгазын доосканнар.

Ол суггарып алган шөлүнге бо чылын хөй чылдыг (люцерна) сиген үрезинн биле кызыл-тасты чажар Күзүн кызыл-тастың дүжүдүн бир гадан 10 центнерни алырын планнаан. Хөй чылдыг сигенниң дүжүдүн келир чылдан эгелеп кезип ажаар. Улаштыр сараат кажааларының орнунда өскүннерни аштап арыглаышаан, 210 га чайгаар үнген сиген шөлүн суггарып, оон га бүрүзүнден 7-8 центнер дүжүттү алыр сорулгалыглар.

Арагчы ДОНГАК.
Чөөн-Хемчик район.

АРАТ АЖЫЛ-АГЫЙЫН ЭГЕЛЭЭН

Мөңгүн-Тайганың хоочун малчыны Семис-оол Далдай-оолович Хертек бодунун ажытөлү, аныяк салгалы-биле бир дем-билелиг арат ажыл-агыйны кыла бергеш, ийи чыл ажыл. эзээн шүүдай берген.

Оларның ажаалдазында 5 улуг хаван (оларның үжү төрүүр), үш бора-тоолай (ийизи кыс, бирээзи эр) 30 ажыг сарлык, төрүүр 3 инек: тыва үксаалыг 136 хой, өшкү бар, шээр малды ам-даа немей садып алыр бодап турар.

Адашкылаңның турлаа Мөгүр-Аксы суурдан дөрт-ле километр Көжээлиг-Хову деп черде. Карты хемнин эки өттүгениг, суггаттыг үнүнда.

Ынча чүзүн мал ажылын хөгжүде бергени база үнелезиниг. кадыг-дошкун агаар бойдүүстүг ол черге ниити мал ажылын кылыынга ада-иезин хөй чыл байлак дүржүлгалыг, оглу Михаил Хертек Кызылдын көдээ ажыл-агый техникумун дооскан, зоотехник тускай мергежилдиг. Владимир—чоларчы, уруу— Шолбана Хертек — Кызылдың куш фермазында ажылдавышаан, ада-иезинин арат ажыл-агыйынга бо-ла дүзалажып чеде бээр. Оон ашаа Дүмен Валериевич—агроном. Марта Хертек —кижи эмчизи, оон бичезн—Айланмаа Хертек — Мөгүр-Аксы ортумак школада биология башкызы, үрбашкыларының хеймери — Анай-Хаак. Алдын-Бүян ол школада үстүү классчылар. База эки дүзалакчылар апаргылаан.

Ол найырадыг өг-бүле ийак Мөңгүн-Тайгага арат ажыл-агыйы деп чүвеин эгелээн баштай кылып эгелээн. Ынчанмыже, Семис-оол Далдай-оолович-даа, Сержинмаа Солдуповна-даа ам чаа-ла 58 хардан бар чыдар. Түүгүнгө-шимчеңгир, адак-бышкаа чиик.

Өг-бүленің ажыглалында «Зил» маркалыг ийи чүк машиназы, бир трактор бар. оларны Чадаанз автотранспорт бүдүүлгезинден садып алганнар. Тараа, картофель, ногаа, мал чеми культуралар тарыып үлүг эвес шөлдерни Бай-Тайгадан алыр кылдыр дугурүүшкан. Эрткен күзүн сарлык, бора-тоолай, хаван, хой, өшкү эштери бүдүргеш, оортан бичии-даа болза артыкшылдыг продукциязын чуртташтарына хире-шаа-биле сайгарган.

Ажыл-агыйжы чугаавыстың төнчүзүнде Семис-оол Далдай-оолович мынча диди:

— Кижини одар-биле кызап болбас. Бодүүстүн ажылыска четтиккениисте эшөөрүүске база дузалажып турар бис.

Оларның үлегери-биле Салчак Артай-оолович биле Долгар Акаажыковна Эрес-оолдар кайызы-даа ам пенсиялай берген-даа болза, хире-шаа-биле база арат ажыл-агыйны кылып киргеп. олар амдыызында 10 хойну. 10 өшкүни үзүрап орарлар.

Долгар Акаажыковна Шуйга Мөгүр-Аксынга үүглар ясли-садтарынга 30 чыл ажыг кижизиткчи башкылап ажылдаан, оон ангыда, уран-шевер даараныкчы аргыкчы кижи. көдээге бот-тывынгыр уран үүл көрүлделериниң иленкейлиг киржикчизи. Ол районунга, Кызылга, соңгаарга болгулаан зона көрүлделериниң хөй катап киришкен. Салчак Артай-оолович игилге, хомуска, бызаанчыга уран күүселикчи, эн ылангыя Даг-Алтай крайга Кош-Агач, Ак-Даш деп алдар-сураглыг чөлерге болгулаан хөй националдыг улусчу ыраажылар, уран күүселикчилер фестивалынга улуг чедиишкиниг киришкеннер.

Бөдүүн ажыл-ишчи өг-бүленин үүглары база чонунга ажыктыг, төлептиг кижилер болуп өзүп келгилээн: Александр Владимир алышкылар төрээн Мөгүр-Аксы суурунда тулуглуг, бызанчылар. Ойнаар-оол—дээди эртемниг башкы, Рада — даараныкчы, Лариса—бүүгалтер...

Оларның дугайында арыг чаагай, биче сеткилдиг деп чуртташтары-даа, өске черден-даа келген улус мактап чугаалажып турар.

Амгы үеде Салчак Артай-оолович ол суурнун төп чуварбажынында ажылдап турар. Хүүде 300 хире кижиниң чундуруп кааш, эки болдувус, даарта хүүде дөгүм болду деп ол бодап орар. Бүдүн район төвүнүн чонун эрттирип деп чүве берге. Ол база колдуунда-ла бүүнүг ажыл-дыр.

Шынап-ла, ындыг эскет чок кижилерниң ак сеткилдиг, кызымак ажылы база чонунга улуг ажыктыг болгай, түүге дээрге бистиң ниити амыдырал-чурттаалгавыс хөй-ле ындыг улуг-биче ажыл-херектерден тургустуган.

Анай-оол ДАРЖАА.
Кызыл хоорай.

АЛЫРЫ ЭВЭЭШ

— Үш каът интернатты хүнде үш катап чуп, аштап-ширбип, ниити негелдеге дүүштүр ажылдап келир улус-тур бис. Шуут-ла аныяк кыстар эвес, назы-харыыс элээн дөгүй берген. Оорга-мойнувус шылап, чүректериис арыл чоруур апарган. Ынчалдыр хилинчектенип ажылдаштын айда чүгле беш муң хире акша алыр-дыр бис. Ол амыдыралга көңгүс четпес. Чүгле чаңгыс шоодай далган садып алырынга өй-дур. Ал-боттарывыстын, ажы-төлүвүстүн кедер идик-хевин, ижер-чиир аъш-чемин чүнүң-биле садып алыр, канчап-оон амыдыраар чүве ийик. Бистер ышкаш ажылчын кижилериниң акшашалының та кажан-чежен өстүрер чүве ирги? — деп, Алдан-Маадыр ортумак школазының ажылчыннары Ондар Күзенмаа биле Куулар Сүгдер хомудаан сеткилги илереттилер.

Мында кижи элдепкинер чүве чок. Чөпгүг айтырыг. Черле ынчаш, техниктиг ажылчын кижилериин шалының өстүрер, оларның амыдырал-чурттаалазын, социал байдалын экижидиринче кичээнгей кошкак дээрзин амыдырал бадыткап турар. Чүгле Алдан-Маадыр школазының ажылчыннарының эвес, өске-даа школаларда болгаш албан организация черлериниде ажылдап турар бөдүүн ажылчыннарның шалыны харыкчок болур.

Бөдүүн ажылчын кижи кара хинчээн көрүп, кара дерин төп, чер-чери-биле делгем девискээрлиг албан черлерин холу-будуу хорлап, дежилгиже чүп келгеге, алыр шалыны хлеб өөтээге-ле өй болур. Ону кээргээр, сагыш човаар кижи-даа чок.

Мен бодаарымга, эртем-билин, эрге-дужаалы ажылчыны хамаанчокка-ла, кижилериң шалының өстүрүп, деннештирери күзенчиг. Бистин Тыва бот-догуннаан күрүне болганда, оода-ла бөдүүн ажылчын кижилериин ажыл төлевирин, шалының өстүрер талазы-биле боттуг хемчеглерин алырын кым күзевес боор.

Ондар БОРАШ.
Суг-Аксы суур.

БҮДҮРҮЛГЕНИҢ МУРНАКЧЫЛАРЫ

Хамык эргежок чугула бараанныңың, дериг-хереселдериниң өртек-үнези -хемчээл чокка улгатканы-биле бүдүрүлгелер кылып, бүдүрее чогуур продукцияларын чедир бербейн турарын билир бис. Ындыг-даа болза, чамдык бүдүрүлгениң удуртукчулары, тускай эртемниглери хереглеттиниер бараанныңы, дериг-хереселдерин боттарының тывынгыр, ажыл-ишчи аргалары-биле тып ап турар.

Орта Тыва Республиканың суй белектер болгаш чонунун үс-шевер кылыгларының шеннелде бүдүрүлгезин хамаарыштырып болур. Коллективте продукция бүдүреринге херектиг өстер, чүнер, кендирлер. ыяш аймаа болгаш өске-даа чүүлдер бар. Оон ачызында дыка хөй аргыкчылар, даараныкчылар, чазаныкчылар бо чылдың эткен «маадырларын» баштай чогуур албан черинге дыннадып каан болза эки турган, оон сонуургап чораан болза, аарыг-аржыкка таварышкан таныштары дүш болуп акшазын, паспорттарын чидирбес турган чадавастар ийик.

Кижилериин өскелериин дугайын билбес сеткилиниен бөлүглежип алган хулиганнар хүн келген түдүм калчаарап бар-ла чыдарлар. Ол демниг бараканнар кижилериниң ангыланчаан эпти-ле ажыглап турарлар. Чаңгыс кижини бастын дорамчылаары амыр болгай.

Багай чүвеге демнин-биле удурланып чорчуу деп, бо чүүлүмүнүн төнчүзүнде номчукчаан-дилеп каар-ыр мен. Демнигге күштүг болгай.

Василий КҮЖҮГЕТ.
Тэли суур.

ИЙИ ФАКУЛЬТЕТТЕ

Красноярскиниң политехникти институдунун Кызылда филиалында бо чылын хүндүскү болгаш бот-өөредилге салбырында ниитизи-биле 591 студент өөренип турар. Олар колдуунда хамааты тудугну төлевилээриниң болгаш автомобиль база автомобиль ажыл-агыйы деп ийи факультеттерде хаара туттунган.

Бо чылын үк өөредилге черин бо ийи факультеттен 72 кижи дооскаш, улус ажыл-агыйының ангы-ангы адырларына ажылдаар. А июнь айның 14-тен эгелеп доозукчу студентилер диплом ажыллаарының төлевилеллерин камгалап эгелээр.

(Бистиң корр.).

ХҮЛБУС-ДАШТЫҢ ЧАЖЫТТАРЫ

«Бойдустан эскериглер» деп бөлүк чугаалардан тургустунган хайгааралдар демдеглелин колдуунда бижип дооскаш, Бөгүн ол хайгааралдарның «Хүлбус-даш даанын чажыттары» деп эгеден чамдык чугааларны номчукчуларга бараалгаттым.

ХАЯ ЧУГУ

Хүлбус-Даш даанын үстүү талазында кыштаг бар чүве. Оон чанында хап баткан дамырак суг кыдынта хол кадырлары-биле сиген кезип турган бис.

— Хүннүн хереллери-даа эзт-кешти изиңнедир хаарып келди, бичин дыштанып алылынар, оолдар — деп, эвено удуртукчузу Сеидиоол Эниклеп чугаалай-дыр.

— Дөө көстүп турар кара чүве — хая чугу-дур, дүжүрүп алылам — деп, Андрей Сатович санал киирдя.

— Күжүр эрин, ынаар чүгле куш ужуп чедер чер-дир ийин. Ындыг-ла белен чүве болза, улус канчап мынчага чедир ону дүжүрүп албаан деп бодаар сен— диштиивис.

Ынаар үнүп болур, чүгле кадаглар, багланыр аргамчыла херек-тер дээрзин эживис сагындырды.

Дүүш үезинде, шынап-ла, дагже углай үнүптүвүс. Сагыш ышкаш чүве кайда боор: бөлүк-бөлүк чыткылаан чидиг кара даштарны базарывыскала күдүргайны куду дүкпуртуланып бадып турар мындыг. Эжим-даа делир бадыпты, а мен дагже үнүп-ле ор мен.

Кадагларны хая тиинче киир шаап, аргамчыдан туттунуп чораш, хая чугунга мырынай-ла чоокшулап келдим: каш-ла базым черде кестүп чыдыр-ла. А хая чугунун чанында үтте оолдарлыг хартыга шүүргедей ужун, мени оларже чагдадыр ужур-даа чок болду. Ам канчаар боор, күзелимниң бүтпейн барганыга хомудавышаан, делир бадыптым.

КУЙДА ҮТТЕР

Делир батказ, доора кежилген хензиг кокпа орукбиле дагже үнүптүм. Ында күй бар, ол ышкаш эллептиг үттер-ле хөй. Чамдыктарының аастары алгыг а чамдыктарыныы — тар. Хаяларда чурумалдардан безин алгаш көөрге. үе-шагның эргилдези-биле дириг амытаннарның боттарынга таарыштыр үя кылып ап турганы илдеп. Ол үттер безин кандыг-бир амытандан камгаланыр азы кыжын чылыг кылдыр кылдыганы илдеп.

ЭЗИР ООЛДАРЫ

Бедик хая кырындан көөрүмге, хаяда эзир оолдары бар болду. Иезн кайыл дээрзин эллепсиндим. Куду көрүптеримге, аксында шөйбек чүве ызырып алган эзир бо ужуп кел чор. Олче удур даш октаптым. Эзир олчазын салыпкаш, өрү дээрде ужуп тур он. Ам чүү болурун көөр дээш, даг кырында хараган дөзүнге чаштынып олур мен. Эзир баштай оолдарынга ужуп келди. Оон куду алзы кылыйтыр ужуп батты. Ам-на оскунупкан олчазын ызырып алган бо ужуп кел чор. Оозук балык болду. Олчазын үзечара ызыргаш, оолдарынга үлеп берди. Күш төлүнге ылак, ону дувуретпедим-даа.

ЧЫЛАН ДУНЧУЗУ

Дагдан бадыптым. Оон эдээнде чылан дунчузу бар болду. Көөрге чииртими аажок, изиг хүүде даш арамда ылаңайнып чыткылаар. Хензиг даш октаптар деп бодааш, сезиндим: чылан дунчузунга дээп болбас деп кыргаң-ачам шаанда чагаан чүве ийин.

Дүүш соонда ол-ла орукка чыланнар изи көрдүм. Дунчуудан чоруткаш, суг ижип чораанары ол-дур деп түнелге келдим.

Хүлбус-Даш даанын чамдык чажыттарын балып алгаш, таптыг-ла чеди хонгада чаныпкан бис. Бир неделя дургузунда шы

ЧААГАЙ АДЫН МӨҢГЕЖИТКЕН

Чоокта чаа Эрги-Барлык суурунун Культура ордузун улуг-биче кижилер шагда-ла шыгырт долдур олурупкан, кижи хамаанчок, чудурук безин сынмас турган.

Чыылганнарның аразында тус черниң чагырыкчылары, күш-ажылдың хоочуннары, совхозтуң ажыл-ишчилери, эмчилер, башкылар, сургуулдар дээш, кымны чок дээр.

Артистер-даа, чогаалчылар-даа келбээн. Эрги-барлыкчылар боттарының чаңгыс чер-чурттуу, эн баштайгы тыва эртемден, ханыг репрессияга таварышкан, кандыг-даа кем-бүрүү чок черге туттуруп шиитгиргеш, төрээн черинге оол хевээр ээп келбейн барган Ооржак Буян-оолович Самбуунуң төрүттүнген хүнүнден бээр 76 чыл оюн демдеглеп, оон чаагай адын мөңгежидип, ол кайгамчык кижи дугайында чылыг сактыышкынарны кылыр дээш чыглып келгеннери ол.

Сценада О. Б. Самбуунуң чүрүүн улгаттыр чураш, оон адаанда «1916-1949 чыл» деп бижээш, ону өжүп-чыып турар кылдыр кылып каан. А музыка бичин болгаш-ла үзүн, чымчак кылдыр ойнай каан турар. Сактырга кайдаа-бир ырак черде кел чылар кижиниң четтикпейн манап турганзыг-даа Культура бажыңывыңа делгем чаагай хамазында оон эн-не көскү черинде «О. Б. Самбуу деп кымыл? Номчуп таныжынар!» деп каан улуг стенд ол кежээ кижилериң кичээнгейин хаара тудуп турган. Ында О. Б. Самбуу дугайында солунларга бижээн чүүлдер, судпрокуратура документилери, Самбуунуң эш-өөрүнүң сактыышкынары дээш чүү чок дээр! Ону номчуптарга, шынап-ла, О. Б. Самбуу дээрге өзулуг патриот, улуг эртемден, чүгле төөгү эвес, а философия, политэкономия, география, психология эртемнериң база эки билир кижи кылдыр чүрүттүнүп көстүп кээр. А кара чаңгыс хомуданчыг кижиниң баарын өйүп келир чүве чүл дээрге оон буруу чок черге «чоннун дайзыны» кылдыр нүтүлледип шиитгиргеш, хып дээн чалыы назынында амы-тынындан чарылганы болур.

Эрги-Барлык суур чагырыкчызы Алдын-кыс Саяяевна Даваалан О. Б. Самбуута турасказткан кежээни ажыттынган деп чарлааш, эртемденниң кады төрээн дунмаларын сценаже чалааш, оларга суй белектерни, а школачылар чингир кызыл чечектерни туштузунда байырлыг байдалга тывысканнар. Олар шупту сес кижи, Доозa-ла күш-ажылдың хоочуннары, орден-хавыяалыг, хүндүлүг пенсионерлер болдулар. Аттары бо: Мүндүктай, Барбалдай, Дөвүнчүк, Оолак, Экээн-оол, Киим-оол, Болат Ооржактар.

Кежээге сес ап чүве чугаа-ларды, ында ортумак школада төөгү башкызы Маадыр-оол Дораевич Саяяга сес берген. Маадыр-оол Дораевич Саяя Тыванын эң баштайгы эртемдеин Ооржак Буян-оолович Самбуунуң Эрги-Барлыктың Ак-Хемге, 1916 чылда, малчын арат Ооржак Буян-оолдуң өг-бүлезинге төрүттүнгениниң эгелээш, бичии Самбуунуң күш-ажылга, эртем-сургуулга сундулуун болгаш эрес-каштагай, үзүн, мөге-шыырандан бээр, чүве арттырбайн, төөгүн чугаалаан. Чижээ, 1940 чылда хып дээн чалыы 25 харлыг Самбуу билиг чедип аар дээш Москваже хапкан. Аңаа баргаш Москваның Чөөн чүк институдунуң Оиза секторунуң аспирантуразында 1944 чылга чедир өөренгеш, төөгү эртемнериниң кандидады деп эртем адын чедип алган. Москвага өөренип, чүрттап турда, Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн. Эртемден Самбуу дайынның аарберге чылдарында бүгү москвачылар-биле бир дөмей Москва камгалалыңа киржип, дүн-хүн дивейн, танкыларга удур оңгарларны касчып, моондактарны тургузарынга эн идепкейлиг киржип турган. Ол дээш О. Б. Самбуу «1944-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга эрес-маадырлыг күш-ажылы дээш» деп медаль-биле шаннаткан. Чаала 30 харлап чоруур, хып дээн чалыы эртемден О. Б. Самбуу Тывазынга чедип келгеш, Тыванын төөгүзүн, оон революстуг намынын эрткен оруктарын шинчилеп, өөренип эгелеп турда, ону 1946 чылдың апрель 29-та «Орус эштерге удур буржуаз-националисчи халдаашын кылып, эш С. К. Тока-биле маргышып, Тыва Арат Республиканың Совет Эвилелиге эрте каттыжып киргениге хөөн чок чоруун илергейлеп, орустарны өлүрер мен деп кыжанган, ленинчи-сталинчи национал политиканга «удурланган» деп үндезин чок черге мегелеп карарткаш, Самбуута удур кеземченин № 30 хөрээн оттурган болгаш 1947 чылдың ноябрь 20-де, № 22 ордер өзугаар ону тудуп хоругдаан. А А. Б. Самбуунуу 1948 чылдың март 8-те область суду 25 чылда хосталгазын казып шииткен болгаш эт-хөренгизин хавырган. Удааанда ону Казахстаниың Караганда областында Карабас демир-орук станциязынга ажылдаары-биле хоругдалче чоруткан, Кара-бажыңга орун, хөрек адаанга чоруп турган. оон кадыы бакшырап, өскези варын эгелээн. Оон уламындан, ол 1949 чылдың сентябрь 14-те Карабас демир-орук станциязынга чок болган. Кара-бажын, кадыг-лошкун режим албадалдыг күш-ажыл, ол хензиг уе иштинде аныяк эртемденниң кадыын ынчаар көргөл чогу-биле үрөп, оон амы-тынындан күш-биле чарын каан. Чүгле 1990 чылдың январь 30-де, дөртеп ажыг чылдар эрткенде О. Б. Самбуунуң кандыг-даа бүдүүзу чок деп бүрүн агарткан болгаш аныяк тыва эртемденниң чаагай, арыг ады катап тургустунган. Эрги-Барлык суур чагырыкчызы Алдын-кыс Саяяевна Даваалан кежээге О. Б. Самбуу дугайында ачазының сактыышкынарын чылган чонга номчуп берген.

Дараазында күш-ажылдың хоочуну Саая Очур чүве чугаалаш, мынча дээн:

—«О. Б. Самбуу 1946 чылда аалывыс Талдыг-Адырга турда чедип келген. Ол келгеш Москва камгалалыңа болуп турган болуушкуннарны чонга чугаалап берген. Оон ынай Тыванын төөгүзүн бижип тур мен дээр чораан. Базырыктарны, даш көжээлерни, тыва черде бар бугаларны ол кончуг сонуургап, шинчилеп турган. Ол орус, яков, кыдат, уйгур, моол дылдарны билир, моол номнарны, солунларны чыып алган орар кижи. Оозун номчуп, бистерге очулдуруп берип-даа турган. Ындыг эртемденни чидирген бис. Ол Эрги-Барлыкка-даа база бүгү Тывага-даа кончуг хомуданчыг болган. Дириг чораан болза, та чүгү бижип кады ыйнаан. Ынчангаш Эрги-Барлык суурнуң кол кудумчуларының бирээни Комсомольская кудумчузун Ооржак Самбуу кудумчузу кылдыр эде адаар, а оон хөрек турасказының чаа тудуп турар үш къат школаның баарынга түргузар болгаш музейин база тус школаның хандыг-биз клазынга ажыдар болза эки деп саналдыг мен».

Оон соон дарый санал берген эштер Сарыг-Донгак Очур-сол, башкылар Саая Маадыр-оол, Саая Демир-оол, Антонина Апан-оол, Эрги-Барлык көдээ Советиниң даргазы Иргит Эрес-оол Севээн оглу болгаш өскелер-даа О. Б. Самбуу дугайында боттарының сактыышкынарын чугаалаш, Саая Очурнуң саналын бирүн-биле деткип, Комсомольская кудумчузун Ооржак Самбуу кудумчузу кылдыр эде адаары чөптүг деп деткээннер. Ону бүгү чоп күштүг кылдыр бадылаан. А Эрги-Барлык көдээ Советди Комсомольская кудумчузун ол шактан эгелеп Ооржак Самбуу кудумчузу кылдыр эде адаар дугайында тускай шиитпирин хүлээп алган болгаш ону күштүг кылдыр бадылап алганнар. Адактың сөөлүнде Ооржак Самбуунуң кады төрээн дунмазы, Тыва Республиканың алдарлыг башкызы Сарыг-Донгак Көк-оол оглу Киим-оол акызының адын мөңгежидип, оон ады-биле бир кудумчуну адааны база бүгү кылып чоруткан ажылдары дээш Эрги-Барлыктың чонунга өөрүп четтиргенин илереткен болгаш чаа адаан кудумчуну чаагайжыдып кылырынга дуза кылдыр оон мун акшаны төөлдериниң мурнундан салган болгаш моон соңгаар-даа дузалажырын аазаан.

Сарыг-оол САЛЧАК.
Бай-Тайга районда «Шынның штаттан дашкаар корреспондентизи.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң ынак ааваыс, кыргаа-ааваыс Деңзиваа Маңнаевна Кара-Монгуш 1993 чылдың май 15-те 62 харлаар, а оглунуң уруу Чойгана май 14-те төрүттүнген.

Кыргаа-ааваыс пенсияже үнзе-даа, Ак-Дашта «Улуг-Алаак» совхозтуң хойларын малдап, Шанчыг-Ужунда чурт-

✦ ✦ ✦

Бистиң хүндүлүг үгбаыс Роза Белек-ооловна Сат 1993 чылдың май 13-те үжен беш харлаар. Үгбаыс амы үеде Хандагайтының белеткел конторазында ажылдап, чонунга бараан болуп турар. Ол — ийи оолдуң, бир кыстың нези. Төрүттүнген хүнү-биле холбаштыр үгбаыска чүректиң ханызындан изиг байырны чедирип, кац дег быжыг ка-

◆ ◆ ◆

Бо чылдың май 15 — бистиң өг-бүлеваске өөрүнчүг байырлал. Ол хүн ынак ааваыс Хаңды Дембиреловна Ондар чырык өртемчейге төрүттүнген. Ааваыс ам бежен бир харлаар. Үш кысты, ийи оолду божааш, кижизидип, өстүрүп каан буянныг неваыс Сүт-Хөл район чагыргазының хамаанты байдалын бүрүткээр кылдызын эргелекчилеп турар, тап олурар.

Кыргаа-ааваыстың төрүттүнген хүнү-биле холбаштыр аңаа изиг байырны чедирип, кац дег кадыкшылды, чедишкиннерни, аас-кежиин күзедивис.

Ооржактарның өг-бүлези: Каадыр-оол, Таня, Чечена, Чойгана, Чаяна.

✦ ✦ ✦

дыкшылды, ажылга чедишкиннерни, амыдырал-чурттал-гага үлүг аас-кежиин күзедивис.

Ада-ие, уругларының адазы Сат Торлук, дуңмалары Наталья, Орлан, Мерген, Айбулат, Аржаана, кенни Марта, күдээзи Александр, уруглары Сайзана, Сайлык, Сай-Мерген.

◆ ◆ ◆

Чонунга эвилеп, күш-ажылга чүткүлдүг ааваыстың төрүттүнген хүнү-биле холбаштыр аңаа кац дег быжыг кадыкшылды, аас-кежиин, үзүн назынны, ажыл-ижинге чедишкиннерни чүректиң ханызындан күзеп тур бис.

Уруглары: Рита, Марина, Байыр, Буян, Толя, Алла база уругларының ажытөлү.

КАРАК

Ием төрээн ийи караа
Ийистерге кончуг дөмей,
Оларның мен ачызында
Оран-чуртум эргип чор мен.
Өөрүшкүден, мунгаралдан
Өскерли бээр чанныг чүве.

Чажы кажан сыстып кээрге,
Шала оожум чодуп аар мен,
Ынакшылдан кыптыга бээр
Ындынныг-ла карактарым,
Дозуларын чоруп алган
Тоолзуг-ла карактарым.

Аваам менээ чаяап берген
Ачылыг-ла ийиспейлер
Бөмбүрзекке дөмейлешкек
Бөрбелчиннээн чараш-ла
ийин.

Кызыл-оол ТАБУРАК.

СУГ, ӨРТ ХАЛАВЫН БОЛДУРБАС

Бо чылын хар кылын чаг-таан. Эң ылаңгыя тайгаларда чаттан харның хемчээли бир метрден ажыг болган. Ол хар эрээш, хем-сугларже агып балар. Амдыызында чылыг болбайн турарындан мүнө суг сыык чыдар. Моңу ажыглап алгаш, өртке болгаш суг халавындан камгаланы-ры-биле баш удур ажылдарны чорудар ужурлуг бис. Ылаңгыя Улуг-Хем кыдында турар черлерге эриң быжыглаан чалдарны бедидер, хемнин эриин суг ашпазы-биле сай, довурактарны бедидир эккеп төгер. Түс черлериң удуртукчулары баш удур белеткел ажылдарын чорудары күзенчиг.

Хемчик хемнин кыдында турар суурларның чурттакчы чонунуң күжүн мөөнеп, амдыгаштан эгелээш хол-биле хөй ажылдарны кылыр болза, суг халавындан баш удур камгаланып ап болур. Ылаңгыя Сүт-Хөл районнуң девискээри берге байдалда турарын билир бис. Эрткен чылын Сүт-Хөлге, Ишкинге улуг үер болган болгай. Сүт-Аксының чурттакчылары Ак, Чара-Каккан болгаш Хемчик хемнерниң суглары үш чүктен келирге, кайы хире мөгүдээннер ийик.

Кызыл хоорайга болган үер кайы хире когаралды чедиргенин билир бис. Чурттакчы чонуун чамдык дачаларын ашпарган болгай. Олар база дачаларынга хемелеп турган, олурткан үүштерин камгалап ап чыдып калганнар. А тараан нотаа аймаандан үүдда артпаан. Катап олурту-ржурга таварышкан болгай. Нитизи-биле Кызыл хоорай ийи миллион ажыг рубльге когараан.

Кызыл районнуң «Х Улуг хурал» совхозтуң Оттук-Даш сүт-бараан фермазы улуг когаралга таварышкан. Ферманың инек болгаш быаза кажаалары, чурттала бажыннарын бүрүү-биле суг алган Оя миллион ажыг рубльдин когаралын чедиргеп. Ферманы долгандыр чалдарны кылдыртып турар. Каа-Хемнин паромнап кежер черинде суг эриктиг чиде каккаш, хемүр-даш уургайын алгаш, 45 мүн рубльдин когаралын чедиргеп. Ам түс черлериниң удуртукчулары ону өөренип көргеш, баш удур хемчеглерни алыры артык эвес. Эрткен чылын Ишкин, Эрзин, Хорум-Даг суурларны болгаш Кызыл хоорайның суг алган черлерин катап кылырынга күүгүне бюджеттиден 30 миллион рубльдин уургеп Көдээ ажыл-агый министерствозу көдээде суг алган черлерге 5 миллион рубльди чарыгдаан.

Үер алган черлерге дуза чедирери-биле албан организация черлериниң болгаш колхоз, совхозтардан нитизи-биле 61 миллион рубльди чыгган. Ону чүгле суг халавыга таварышкан чурттакчылыг суурларга дузаламчы кылдыр берген. Ол акша-төгерикти шын чарыгдаан бе дээрзин түс черлериң чагырыкчылары хыналдага алыр ужурлуг. Сугдан болгаш өрттен когараан черлерге дуза чедирери-биле 19 миллиард рубльди Чер реформазының болгаш курлавырларының талазы-биле комитеттин агар саныңче шилчиткен дээр. Ол акшаның кайнаар барганы билдинмес. Ону сайгарып көөр керек. Бо түгүү Тыва Республиканың улус депутады ук комитеттин даргазы А. Т. Сотпа контрольга алыр ужурлуг.

Эрткен чылын дыка хөй көвүүргүлерни үер суу алгаш барган. Сүт-Хөл, Эрзин, Чаа-даана, Хорум-Даг көвүүргүлерин тудуп кылырынга хөй түнүг акша негеттинер. Чаа-Хөл район чагыргазы сметаны тургузуп турар. Көвүүргүлерни суг албазы-биле чагыларын кыжын тургузуп алыр ужурлуг. Ону түс чер чагырыкчылары хыналдага алыры күзенчиг.

Эрткен чылын республиканың девискээринге дыка хөй черлерге өрт болган. Оон чедиргеп когаралы база улуг. Чылдагааны болза, арга кирер дээн кижилер чөпшөөрел албас. Боттарының туразы-биле баргаш, одаг кывыскан соонда, ону шоолуг өжүрбейн, чоруй баарлар. Түс черлерге турар арга-арыг камгалаар черлерден арга-суме айтырбас, чурумун өөренип көрбезинде. Арга даамалдары оларны үргүлчү кадарып шыдавас-ла болгай. Бир даамал кижиниң хайгааразр чери мунмун гектар. Оон-биле чергелештир ыштарны кескеш, оон бүдүктарын шагжайтыр арттырып каар. Чаңгыс черге чыгган, өрттетпес. Азы, ол бүдүктарны оттулар кылдыр белеткээш, чурттакчы чонга садып-даа болур кылдыр ажыл чоруттайн турарывыстың түнелинде өрт халавының бир болуп турар чылдагааны ында.

Өрттен баш удур камгаланыр дизе, кывар-чаар материалдарны баш удур ыракузак черлерге чедирип алыры болур. Тожунуң Хамсырада, Каа-Хемниң Үжеп баштарында, Кызыл районнуң Кунгуртугда турар цистерналарында кывар-чаар материалдарны кудуп-даа каан болза, ол ам-даа четпес. Өрт болуп турарының чылдагаанындан чүгле кат-чимис, тоорук эвес, хөй-хөй ан-мен узуткаттынып турар. Ылаңгыя тооргу, киш болгаш өске-даа үнелиг өлүк ховартаан. Оон чылдагаанынбиле чылдан чылче тооргу хинININ, киш кежиинің дужаалдазы кызырлып турар.

Бир эвес барыын талакы районнарга өрт болу бээр болза, кывар-чаар материалдарны Кызыл-Мажалыктын бодундан кудуп ап турар. Кижи бодаарга, ырак черлер Кара-Хөлге, Ак бажыңга база тускай цистерналарны тургузуп ап болгу дег. Бо талазыбиле Тыванын авиабүдүүргезинин удуртукчүзү, Тыва республиканың улус депутады А. В. Марцеха боданып көөр болза, деп бодум хуумда ындыг бодалдыг мен.

Өрт болгаш суг халавындан камгаланыр талазы-биле хөй акша-төгерикти үндүрүп турар-дыр бис. Оны кайыын дилеп алыры ындыг-ла белен эвес айтырыг. Чеже-ле оонмоон диленир бис. Ындыг болганда хамаанты кижи бүрүзү арга-арыг киргенде серемчилелдиг болур ужурлуг.

Мени дүвүредип чоруур база бир айтырыг бар. Ол болза, долгандыр турар хүрээлелди чударадып турарывыс. Хоорай, суурларны ыштал-дырып турары, эрткен-дүшкен машиналарның бензин ыжын үндүрүп турары дээш эрткен чылын дыка хөй организацияларны торгаан. Ылаңгыя чылыг электри төвүн (ТЭЦ) 5 муң, «Тыва алдын» бүдүүлгеин бир миллион, Кызыл хоорай чагыргазын 178 мүн, зүт комбинадын беш түс мүң рубльдерге торгаан турган. Олар агар саңче мынчага чедир чаңгыс-даа көпеек кипобээнер.

Мындыг ээ-харыысалга чогувустан хай-халап болуп турда, дуза безин чедирбезивистин түннели бо-дур. Бир эвес торгаттыртан организациялар акша-төгерини ол үезинде Долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар, министерствога эгидип берип турар болза, ол акшалар-биле хай-халап болган черлерге дүрген дуза чедирилтериниң аргазы тургустунып келир ийик.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
Журналист.

БАШКЫЛАР ЧЫЫЖЫ

Чөөн-Хемчик районнуң улус өөредилгезиниң тергиннериниң база арга-дуржулгазы улуг башкыларының чыыжы Чадааның 3 дугаар школазында бедик деңнелге эрткен. Үлегерлиг, арга-дуржулгалыг башкыларның чорудуп турган ажылдарын бижип, чуруп көргүскен делгелге, эртемнер аайы-биле секциялар солун болгаш ажыктыг болду. Ол школаның өөреникчилериниң (директору Анна Ооржак) өстүрген ногаазындан кылган аъш-чемин чип, сүттүг шайын ижип оргаш, сөөлүнде ындыг үш айтырыглыг оюнну ойнадывыс. 1. Өөредириниң дээштиг аргалары. 2. Тыва национал школаның хевири. 3. Районнуң өөредилге киллязинин ажыл-чорудулгазы.

Мен маңаа оюнну эрттиреринде база харыы бүрүүн делгеренгейи-биле биживейн, чүгле ийиги айтырыгның допчулалын сонуургадып көрейн. Ол айтырыгга мындыг түңнел харыыны үндүрдүвүс. Тыва национал школа угулзалар, аяк хээлер-биле каастаан өг хевирлиг болур ужурлуг. Оон девискээринге азырал малдарның дүрзүлерин куткан турар. Өөреникчилер тускай тыва хептиг өөренир. Өөредилге программазыңче, класстар аайынче тыва хүрешти, оюнларны, ча адарын киирер. Тыва, орус сөстериниң үннери, ылаңгыя т-д, п-б-в, к-г деп үжүктерге дүүшпес болганындан өөреникчилер кайы-даа дылдың бижилгезинге хөй чазып турарын, база даштыкы дылдар өөрениринге чиик болурун барымдаалааш, Лопсан-Цимиттиң үндезилээни, К.-Э. Кудажының эгелээни, тыва национал бижикче шилчиир деп бодалды деткиирни сүмелештивис.

Чыышка башкы бүрүзү санал-оналын, арга-сүмезин берип, маргыштыг айтырыгларны көдүрүп турду. Эң ылаңгыя Алдын-оол Ховалыг —Чыраа-Бажы, Клара Сат—Хөндергей, Тамара Ооржак —кежээки школа, Чечекмаа Сат — Хайыракан, Сегбе Монгуш — Чадаана, Нина Дугаржап бүгү-ле сеткил-сагыжы-биле ажылдадылар. Районнуң өөредилге киллдизинин эргелекчизи Владимир Донгак башкыларга байыр чедирип, күзээшкиннерни, чагыгларны берди.

Чыыштың ажыктыг болганын башкылар чугаалап, эш-өөрүнге чедишкиннери күзеп, амы-хуунуң-даа ажылижинің дуржулгазы-биле солчуп турарын көргеш, оларны дыка-ла магададым. Чыыш «Башкы» деп ыры биле ажылын доосту. Эки чүве нептереп турзун!

Дакпай-оол МОНГУШ.
Улус өөредилгезиниң хоочуну.

ХОМУДАВАС МЕН

Башкы кижи болганымда тыва дылда үүп турар солунларны колдуунда шуптузуп номчуп, Кызылдан телерадио дамчыдылгаларны көрүп, дыннап чаңчыккан мен. Делегейде дескі чүве чок дээни ышкаш солуннарын номер бүрүзүн солун материалдар-биле долдурары, теледамчыдылга бүрүзүнге карак салбас көрүптер солун чүүлдерни киирери берге деп бодап чоруур мен.

Бо чылдың март 30-де «Шын» солунга Николай Шараптың «Чамдыкта хомуданчыг-дыр» деп аттыг чүүлүн парлаан. Оон кол-ла үтказы концертке чагыг киирерге өртээ улуг, аңаа киржип турар күүсеткичилерниң сәны эвээш деп автор хомудап турар. Мен Николай Шарап-биле чепшөөрешпес мен. Чылдагааны мындыг, бо чылдың март 8-те 70 харладым. Бо юбилейнин бүдүүзүнде уругларым Кызыл киргеш, мээн хар харлаанымы таварыштыр хөгжүмнүг чагыг киирип, телевиденнеге чораан. Оларны телевиденнениң ажылдакчызы Нина Сотпа чылыг-чымчак хүлээп алгаш, телевиденнеге бир минута концерт дамчыдылгазының эфирже үндүрериниге 2 муңга бичии-ле четпес акшаны телерадиокомпания чарыгдаар тургаш, а бүдүн бир чагыгны амдыызында 1 мүн рубльге, кончуг чиик хүлээп ап турарын тайлбырлаан чорду. Оон март 8 бүдүүзүнде уругларым чагыын күүсеткенин, бажыныма телевизор дамчыштыр көрүп, дыннааш, сеткилим дыка өөрүүн. Сеткил өөрүшкүзүн 1 мүн рубль-биле канчап деңнээрил? Уругларымга телевиденнениң ажылдакчыларыңа четтиргенім илередип, чалбарып ордум.

Чагыларга күүсеттиниң турар ырларының, хөгжүмнүг номерлериниң дугайында каш сөс. Республикада чаңгыс хөгжүм-шин театры база филармония бар болгай. Ында ажылдан турар бүгү артистери чон билир, оларга ынак. Бодап көөрге, телевиденне ажылдакчылары ыры, хөгжүм чогаалларын хөй-биле бижидер дээш база хемчеглерни алза чогуур. Театрның-даа, «Саян» ансамблинин-даа артистериниң күүселдези-биле чаа номерлер бо-ла көстүп келир.

Ак чүвени карартып, бактаары аян апарган бо үеде телевиденнеистин чүгле четпестерин касканнаар, шүгүмчүлээр болзувусса, таарышпас боор. Чеже хире солун, көрүштүг дамчыдылгаларны ында ажылдап турар коллектив белеткээш, биске сөөнеп турар-дыр.

Мен хуумда хомудавас мен, дамчыдылгаларны күзелдиимбиле көрүп турар мен.

Адыя МАСКЫР.

Күш-ажылдың хоочуну, РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы. Тес-Хем районнуң Чыргаланды суур.

Суурувус арын-шырайы

ХАЛДАВЫРЛЫГ ААРЫГЛАРНЫ ТАРАДЫП БОЛУР

Бистаң Хандагайты суурда черлик ыттар көвүдээн, ону узуткап чок кылыр деп чарлык үнген. Бо кыжын боолап, хораннап, ол-бо аргаларны ажыглап хемчээн алган. Ээлиг-даа, черлик-даа ыттарны элээн өлүрген.

Ужур биле кижилер ыттарның сегин суур адаанда бок төгер черже чажырып сөөрткен. Мээн ыдымны база хораннап каан. Хараадаанчыны кончуг боор чорду. Кадайга «Ыдывыс репрессияга таварышкан-дыр» —деп, баштактанып олурдум. Ам канчаар, аксын долдур чаг суккаш, база ынаар чажырып кагжык мен.

Бистиң бо черде час узак, хар чаа эрээн. Хар эриң каарга, ында-мында кудумчуларда ыттар сегинин анчыы кончуг, кончуу сүргей апарган чыткылаар. Моңу дүрген арыглаавас болза, кандыг-даа зарыг моон тыптып кээн болур деп бодаар мен. Моон орайтаар болза, халдавырлыг микробтар тарадыр ымыраа-сээк үеэ келир болгай.

Амдыызында серии турда, ону аштап-арыглаар болза эки боор. Кыжын ол дораан ыт өлүрген кижилер аштап-дажыглап турган болза эки турган. Моон мурнунда чылын төпке, аптека чанынга машинага таварткан ыт сеги чайны өттүр ирип-чыдып, куртун чайлаан. Ийи-чаңгыс эвес, ында-мында кудумчуларда ыт сеги көвүдээн, та канчаар кончуг чүве.

Василий МОНГУШ.
Хандагайты суур.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң ынак ааваыс, кыргаа-ааваыс Деңзиваа Маңнаевна Кара-Монгуш 1993 чылдың май 15-те 62 харлаар, а оглунуң уруу Чойгана май 14-те төрүттүнген.

Кыргаа-ааваыс пенсияже үнзе-даа, Ак-Дашта «Улуг-Алаак» совхозтуң хойларын малдап, Шанчыг-Ужунда чурт-

✦ ✦ ✦

Бистиң хүндүлүг үгбаыс Роза Белек-ооловна Сат 1993 чылдың май 13-те үжен беш харлаар. Үгбаыс амы үеде Хандагайтының белеткел конторазында ажылдап, чонунга бараан болуп турар. Ол — ийи оолдуң, бир кыстың нези. Төрүттүнген хүнү-биле холбаштыр үгбаыска чүректиң ханызындан изиг байырны чедирип, кац дег быжыг ка-

◆ ◆ ◆

Бо чылдың май 15 — бистиң өг-бүлеваске өөрүнчүг байырлал. Ол хүн ынак ааваыс Хаңды Дембиреловна Ондар чырык өртемчейге төрүттүнген. Ааваыс ам бежен бир харлаар. Үш кысты, ийи оолду божааш, кижизидип, өстүрүп каан буянныг неваыс Сүт-Хөл район чагыргазының хамаанты байдалын бүрүткээр кылдызын эргелекчилеп турар, тап олурар.

Кыргаа-ааваыстың төрүттүнген хүнү-биле холбаштыр аңаа изиг байырны чедирип, кац дег кадыкшылды, чедишкиннерни, аас-кежиин күзедивис.

Ооржактарның өг-бүлези: Каадыр-оол, Таня, Чечена, Чойгана, Чаяна.

✦ ✦ ✦

дыкшылды, ажылга чедишкиннерни, амыдырал-чурттал-гага үлүг аас-кежиин күзедивис.

Ада-ие, уругларының адазы Сат Торлук, дуңмалары Наталья, Орлан, Мерген, Айбулат, Аржаана, кенни Марта, күдээзи Александр, уруглары Сайзана, Сайлык, Сай-Мерген.

◆ ◆ ◆

Чонунга эвилеп, күш-ажылга чүткүлдүг ааваыстың төрүттүнген хүнү-биле холбаштыр аңаа кац дег быжыг кадыкшылды, аас-кежиин, үзүн назынны, ажыл-ижинге чедишкиннерни чүректиң ханызындан күзеп тур бис.

Уруглары: Рита, Марина, Байыр, Буян, Толя, Алла база уругларының ажытөлү.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

МАРАФОНЧЕ ЧАЛАЛГА

Кызылдың № 2 ортумак школазының бүгү доозукчуларынга болгаш аңаа ажылдап чораанларга:

Бо чылдың май 21-де, 12 шакта школага ачыдуза марафону болур. Ол ёзулал № 2 школаның үндезилеттинип тургустунганындан бээр 65 чыл оюнга тураскааттынган.

Силерни солун оюн-тоглаа, янзы-бүрү хемчеглер манап турар.

Марафон эрттиреринің штавы.

«Дус-Хөлге» дыштанырын күзээннериң хөй саныг дилеглерин барымдаалааш, аңаа келириниң хуусааларын базза баштаар чери элээн өскерткен. Дыштаныр; эмненир хамаатыларны бо чылдың июнь 15-тен эгелеп хүлээп алыр деп моон мурнунда чарлаан турган. Ол хуусааны мынчаар өскерткен: **«Дус-Хөлге» дыштанылга сезонун 1993 чылдың июнь 22-де ажылдар.**

Хөлге кээп дыштанырының ГРАФИК ПЛАНЫ:

1) июнь 22-ден июль 3-ке чедир;
2) июль 4-тен 15-ке;
3) июль 16-дан 27-ге;
4) июль 28-тен август 8-ке;
5) август 9-тан 20-те чедир хамаатылар дыштаныр.

Бүдүүлелериң удуртукчулары, организациялар, профкомнар путёвкаларны дүрген садып алырын чарлап турар.

«Прогресс» («Дешилге») деп өөредилге төөгү сайгарлыкчылар школазынга сайгарлыкчыларны, биче бүдүүлгелериң бухгалтерлерин, херек эмгелээр секретарларын белеткээр, англи дылга өөредир, косметика-массажист мергежил-биле сайгарлыкчы ажыл-чорудулганың болгаш бухгалтер үчёдунуң үндезиннерни өөредир. Кичээлдер бо чылдың май 18-те хүндүскүнүң 14 шакта эгелээрин чарлап турар.

Адреси: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 35, амыдырал хандырылга бажыны, кирер эжин артында.

Кызылда № 5 профтехучилищеге бүдүүлге өөредилгезиниң практиктиг ажылын билир мастерлер негеттинип турар:

1. адаккы болгаш ортумак базыышкынның котёлдар машинистери;
2. ниити тудуг ажылдарының дашчы-бетонщиги;
3. дериг-херекселдер эдер электрик;
4. контроль-хыналда приборларын болгаш автоматиканы башкарып билир мастерлер;
5. рама кылыкчылары;
6. моторист-руль башкарыкчызы;
7. көдээ тудуг мастери;
8. каннакчылар.

Училищенин адреси: Кызыл хоорай, Салчак Тока кудумчузу; бажың № 3, телефону 3-03-23.

Шалың хемчээли өске училищелериниңден 25 хүү белик,

Тоора-Хемде амыдырал хандырылга комбинадын хуужударын Тожунун эт-хөренди эргелеп башкарар комитеди дыңналып турар. Хуужударының аргазы — саарылга конкурузу.

Комбинаттың ажылдакчыларының саны 15 кижи Комбинаттың амгы өртээ 1884,7 муң рубль, чээли болгаш өске өрелер 784,7 муң рубль, эгезинде өртээ 2669,4 муң рубль.

Конкурстун негелделери:

1) бүдүүлге черинин бүгү адырларын кезээде бүдүн арттырары;
2) ында ажылдан турарларның социал магадылалдарынчыл дургузунда хандырары;
3) өөтээн хары үгаа төлөөр.

Бо чарлалды парлаан хүнден соңгаар чагыгларны чаңгыс ай дургузунда хүлээп алыр.

Улустуң ырларының «Декейоо!» деп конкурузу бо чылдың май 15 болгаш 16 хүнериниде Чоннуң чогаадылга төвүнге болур.

Эгелээри хүндүскүнүң 15 шак.

Киреринин билет өртээ 200 рубль.

КИНО

МАЙ 13-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Эр кижиниң ажылы» (АКШ) 9.20, 11.40, 14.00, 16.20, 18.40. **Видеозал:** «Ниндзяның күүү» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Транзисторияда Мария Мирабела» 9.00, «Дайынчының дүнези» 10.40, 12.40, 14.40, 16.40, 18.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Өлүм дугайында йөрээл азы америк ниндзя» 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

Бии-Хем районнуң «Өөк» совхозтуң дирекциязы, профэвилел организациязы ажыл-агыйның мурнакчы малчыны, күш-ажылдың хоочуну Александр Иванович Доспанга база төөн оглу ол-ла совхозтуң ажылчыны

Николай Александрович
ДОСПАҢНЫҢ

күш-ажылчы хүлээлгезин күүседип турган, озал-ондакка таварышкан түңнелинде мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалын илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва сонбанк» № 363505».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээрги Совединиң болгаш Чазаа «Шын» солунунуң редакциялыг коллективи
Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң орлакчызы), М. М. Саая (харыысалгалыг секретарь), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң орлакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң орлакчылары — 3-33-91, 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; орлакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, политикал-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15; 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; өчүлга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганын, медээлериниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалдарының авторларының бодалдары редакцияның туруу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың